

DISSERTATIONES PHILOLOGIAE ESTONICAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

DISSERTATIONES PHILOLOGIAE ESTONICAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS

14

**EESTI KIRJAKEELE KUJUNEMINE JA
KUJUNDAMINE 16.–19. SAJANDIL**

HELI LAANEKASK

TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS

Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakond

Väitekirj on kaitsmisele suunatud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna nõukogu poolt 17. juunil 2004

Juhendaja: professor Mati Ereht

Oponent: dotsent Külli Habicht (PhD)

Kaitsmine toimub 31. augustil 2004. a. kell 14.15 Tartu Ülikooli peahoone auditooriumis 102

Väitekirja trükikulud on katnud Tartu Ülikool

© Heli Laanekask, 2004

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ut.ee
Tellimus nr. 334

EESSÕNA

Käesolev väitekiri on valminud liigagi pika aja jooksul ja tahaksin siin tänada kõiki neid, kes on jaksanud mind sellel teekonnal õpetada, toetada ja kannustada. Nendeks on kõigepealt minu lugupeetud õpetajad ja kolleegid Tartu Ülikoolist, Oulu Ülikoolist, Eesti Kirjandusmuuseumist ja kunagisest Keele ja Kirjanduse Instituudist. Südamlik tänu Eva Aaverile, Linda Alliksaarele, Leo Anveldile, Mati Ereltile, Rutt Hinrikusele, Joel Iljale, Arnold Kasele, Valve-Liivi Kingisepale, Udo Kolgile, Abel Nagelmaale, Leelo Padarile, Jaak Peebole, Rudolf Põldmäele, Huno Rätsepale, Mare Sepale, Helena Sulkalale, Aino Valmetile, Arne Vinkelile ja paljudele teistele tarkadele ja sõbralikele kaasteeliste! Suurepärase tööõhkkonna loomise eest tahaksin eriti tänada Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi töötajaid ja oma praeguse töökoha, Oulu Ülikooli soome ja lapi keele osakonna kolleege. Südamlik tänu ka kõigile neile, kes on minu artikleid toimetanud. Aitäh ka teile, armsad vanemad, lapsed ja mees, teie armastus ja sõprus on kogu minu tegevuse aluspõhi.

Tartus 14. juunil 2004

SISUKORD

ARTIKLITE PEALKIRJAD JA ILMUMISANDMED	9
SISSEJUHATUS	11
1. Töö eesmärk ja meetod.....	11
2. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil.....	12
2.1. Eellugu.....	12
2.2. Eesti kirjakeele vanim periood: kahe kirjakeele traditsiooni väljakujunemise algus.....	15
2.3. Teine periood: tekstikorpuse suurenemine ja teadliku normeerimise algus.....	19
2.4. Kolmas periood: vana kirjaviisi väljakujunemine ja Piibli ilmumine.....	27
2.5. Neljas periood: kirjakeele piiride laienemine, ühise kirjakeele taotlemine, katsed reformida ortograafiat.....	31
2.6. Viies periood: tartu keele hääbumine, uue kirjaviisi läbimurre, eesti kirjakeele staatuse tõus.....	36
Kasutatud kirjandus.....	45
ARTIKLID	53
I. Heli Laanekask. O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist	
II. Heli Laanekask. Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas “Beiträge”	
III. Heli Laanekask. Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul	
IV. Heli Laanekask. O. W. Masingu vastulause A. J. Sjögrenile oma sõnaraamatu asjus	
V. Arnold Kask, Heli Laanekask . J. F. Helli eesti-saksa sõnaraamat	
VI. Eva Aaver, Heli Laanekask . F. R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849	
VII. Eva Aaver, Heli Laanekask . Kaks Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul peetud F. R. Faehlmanni ettekannet	
VIII. Heli Laanekask. Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana	
IX. Heli Laanekask. F. R. Faehlmanni retsensioon jätkväljaande “Leiwakorwikenne” kohta	
X. Heli Laanekask. Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses	
XI. Heli Laanekask. Ensimmäisen eteläviron kirjakielen loppuvaiheista	

- XII. Heli Laanekask. Johann Samuel Friedrich Boubrigi kiri Karl Gottlob Sonntagile
- XIII. Heli Laanekask. Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos
- XIV. Heli Laanekask. Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal
- XV. Heli Laanekask. Üks küsimus seoses tartu keelega
- XVI. Heli Laanekask. Yksi kirjoittaja, monta kieltä: koodinvaihto Lydia Koidulan kirjeissä Friedrich Reinhold Kreutzwaldille

VÄITEKIRJAS KÄSITLETUD TEEMADE ÜLEVAADE. KOKKUVÕTTEID JA JÄRELDUSI	405
VÄITEKIRJAS VIIDATUD KIRJANDUS	413
RESÜMEE	439
SUMMARY	440
ELULOOKIRJELDUS	441
CURRICULUM VITAE	443

ARTIKLITE PEALKIRJAD JA ILMUMISANDMED

1. Heli Laanekask. O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – Keel ja Kirjandus 3, 1982, lk. 122–133.
2. Heli Laanekask. Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas “Beiträge”. – Keel ja Kirjandus 4, 1983, lk. 191–201.
3. Heli Laanekask. Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 11, 1984, lk. 679–685.
4. Heli Laanekask. O. W. Masingu vastulause A. J. Sjögrenile oma sõnaraamatu asjus. – Sõnasõel 7. Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool 1986, lk. 114–128.
5. Arnold Kask, **Heli Laanekask**. J. F. Helleri eesti-saksa sõnaraamat. – Keel ja Kirjandus 8, 1987, lk. 468–479.
6. Eva Aaver, **Heli Laanekask**. F. R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849. Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 5. Tallinn: Eesti Raamat 1988.
7. Eva Aaver, **Heli Laanekask**. Kaks Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul peetud F. R. Faehlmanni ettekannet. Keel ja Kirjandus 8, 1988, lk. 497–504.
8. Heli Laanekask. Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – Keel ja Kirjandus 10, 1988, lk. 585–593.
9. Heli Laanekask. F. R. Faehlmanni retsensioon jätkväljaande “Leiwa-korwikenne” kohta. – Keel ja Kirjandus 6, 1991, lk. 359–365.
10. Heli Laanekask. Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia 10, 1992, lk. 1172–1198.
11. Heli Laanekask. Ensimmäisen eteläviron kirjakielen loppuvaiheista. – Määttä, Niina, Helena Sulkala (toim.). Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti III. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 20. Oulu: Oulun yliopisto 2001, s. 117–131.
12. Heli Laanekask. Johann Samuel Friedrich Boubrigi kiri Karl Gottlob Sonntagile. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele

lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool 2003, lk. 61–87.

13. Heli Laanekask. Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. – Vana kirjakeel ühendab. Artiklikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003, lk. 129–180.
14. Heli Laanekask. Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Pajusalu, Karl, Jan Rahman (toim.). Ödagumeresoomõ hummogupiir. Läänemeresoome idapiir. Võro Instituudi toimõndusõq 15. Võro: Võro Instituut' 2003, lk. 112–128.
15. Heli Laanekask. Üks küsimus seoses tartu keelega. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat II. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus 2003, lk. 86–89.
16. Heli Laanekask. Yksi kirjoittaja, monta kieltä: koodinvaihto Lydia Koidulan kirjeissä Friedrich Reinhold Kreutzwaldille. – Niit, Ellen, Ulla Palomäki (toim.). Lähivertailuja 11. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hirvensalon Rauhalan huvilassa 12.–13.5.2000. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 71. Turku 2003, s. 47–67.

SISSEJUHATUS

1. Töö eesmärk ja meetod

Käesolevas väitekirjas uuritakse eesti kirjakeele ajaloo varasemaid perioode, jälgides kahe erineva murdetaustaga eesti kirjakeele, põhjaeestilise tallinna keele ja lõunaeestilise tartu keele paralleelset kujunemist, eriarenguid ning vastastikuseid mõjusid 16.–19. sajandil. Väitekirja keskne uurimisobjekt on ühise eesti kirjakeele poole liikumine, mis sai alguse juba 17. sajandil ning eriti hoogustus 19. sajandi teisest kümnendist peale. 19. sajandi teine ja kolmas kümnend olid ühise kirjakeele loomisel otsustava tähtsusega: just siis jõuti selgusele ühise eesti kirjakeele vajalikkuses, vaieldi läbi ühise kirjakeele kujundamise meetodid ja katsetati neid mõnevõrra ka praktikas, ühise kirjakeeleni siiski veel jõudmata. Hiljem, eesti ühiskonna moderniseerumise ja eesti rahvusliku liikumise kõrgajal, pöörati peatähelepanu ortograafiareformile, saksapärasest joontest vabanemisele ja kirjakeele leksikaalsele täiustamisele, samuti eesti (kirja)keele kasutusfääride laiendamisele, samal ajal kui tartu keel vähemuskeelena pisitasa hääbus. 19. sajandi lõpuks kujunenud ühine kirjakeel põhines küll tallinna keelele, ent oli variantiderohke ja sisaldas ka lõunaeestilisi jooni.

Väitekirja põhieesmärk on tervikpildi loomine eesti kirjakeele ajaloo ja eesti keelekorraldusliku mõtte neljast esimesest sajandist, suhestades kirjakeele ajalugu Eesti ja eestlaste ajalooga, eesti keele sotsiokultuurilise arenguga ning Euroopa kultuurisuundumustega. Töösse koondatud artiklid ei pretendeeri eesti kirjakeele varasema ajaloo ammendavale käsitlemisele, vaid on pühendatud eesti kirjakeele käekäigu üksikutele vähem uuritud või uut lähenemisnurka võimaldavatele lõikudele. See, et enamiku artiklite teemaks on 19. sajandil aset leidnu, on tingitud esiteks olemasolevast rohkest huvitavast materjalist. Varasemad keeleajalooga tegelejad on seda aega küll käsitlenud, kuid materjali rohkuse tõttu jätkub tööd ka praegustele ja tulevastele uurijatele. Teine põhjus on 19. sajandi keelekorralduslike seisukohtade ja kirjakeele tegeliku uususe olulisus: just siis tekkis ulatuslik keelekorralduspoleemika. Eesti kirjakeele seisundi parandamises ja ühisele kirjakeelele siirdumises nägid poleemikas osalejad võimalust eesti keelekollektiivi vaimse ja materiaalse hüveolu tõusuks. Eesti kirjakeele kasutusosalad lisandusid ja täitusid, paranes eesti keele ühiskondlik seisund ja tekkis ühine kirjakeel. Kolmas põhjus, miks artiklite tähelepanu keskmes on 19. sajand, on subjektiivne, kujunenud seoses väitekirja autori tööülesannetega 19. sajandi eesti kultuuritegelaste (Friedrich Reinhold Kreutzwald, Otto Wilhelm Masing, Lydia Koidula, Friedrich Robert Faehlmann, Johann Voldemar Jannsen) vaimse pärandi publitseerimisel.

Väitekirja toetub varasemale eesti kirjakeele ajaloo uurimisele. Esimene meieni jõudnud eesti kirjasõna ajaloo ülevaade on avaldatud manuaali “Tarto-

ma-kele Kässä Ramat” (1690–1691) eessõnas “Vorrede”, mis on dateeritud Riias 13. veebruaril 1691 ja mille autoriks peetakse käsiraamatu trükki-toimetajat Adrian Virginiust (Ikola 1983, Annus 2000: 111). Rohkem tuntud ja kasutatud on 1715. aasta Uue Testamendi saksakeelne eessõna Christian Hoppiuse sulest, kus käsitletakse kahtkümmet kolme seni ilmunud eestikeelset raamatut (Hoppius 1715, Annus 2000: 149–150). Suuri teeneid eesti kirjakeele ajaloo ja laiema eesti raamatuloo uurimisel on Johann Heinrich Rosenplänteril, kes eesti kirjasõna kogus, kirjeldas ja haruldasemaid allikaid oma ajakirjas “Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache” (1813–1832) ka publitseeris. Ka esimene spetsiaalselt eesti kirjakeele ajaloole pühendatud raamatuke on pärit “Beiträge”-aegsete eestisõprade ringist: selleks on Friedrich Wilhelm Steingrüberi Stahli-aineline teos (Steingrüber 1827, Laanekask 1988b: 590–593). Johann Hornungi teeneid eesti kirikukeele arendajana on eri raamatus toonitanud Eduard Ahrens (1845). Arvestatava ülevaate eesti grammatikakäsitlustest on esitanud Ferdinand Johann Wiedemann (1875: 1–49). Teenekad eesti kirjakeele ajaloo uurijad on olnud ka Villem Reiman, Andrus Saareste, Julius Mägiste, Mihkel Toomse, Paul Ariste, Arnold Kask, Paul Alvre, Eeva Ahven, Aino Valmet, Raimo Raag, Huno Rätsep, Jaak Peebo, Kristiina Ross, Marju Lepajõe, Valve-Liivi Kingisepp ja paljud teised. Valve-Liivi Kingiseppa poolt juhitud vana kirjakeele töörühmast Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis on välja kasvanud mitmeid uusi tublisid kirjakeele ajaloo tegelejaid ning ilmunud sisukaid uurimusi, milles on ära kasutatud arvuti poolt pakutavaid võimalusi keeleainese analüüsil (nt. Ehasalu jt. 1997, Habicht jt. 2000, Habicht 2001, Kikas 2002, Kingisepp jt. 2002 ja muud). Kirjakeele ajaloo uurimisest ja perioodiseerimisest on hiljuti värskeid ülevaateid esitanud Külli Habicht (2003a, 2003b), mistõttu sellel küsimusel käesolevas väitekirjas pikemalt ei peatuta.

Väitekirja meetodiks on kirjakeele arenguloo diakrooniline analüütiline kirjeldus. Analüüsi puhul on abiks võetud sotsiolingvistika, kontaktlingvistika ning kultuuriloo mõistestikku ja lähenemisviise.

2. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil*

2.1. Eellugu

Esimese aastatuhande lõpuks p.Kr. oli Eestis välja arenenud põllumajandusele tuginev ühiskond, kus lisatulu andsid kalastus, küttimine, kaubavahetus, röövretked ja veidi ka käsitöö. Riiklust ei olnud veel tekkinud, maa jagunes

* Järgnevad seisukohad olen esialgsel kujul avaldanud H. Laanekase ja T. Erelti artiklis “Written Estonian” koguteoses “Estonian Language” (Tallinn 2003) lk. 273–310. Siin avaldamiseks olen teksti täiendanud.

kihelkondadeks, mida 13. sajandi algul oli umbes 45. Kihelkonnad olid koondunud maakondadeks. Tähtsamad neist olid Põhja-Eestis Saaremaa, Läänemaa, Rävalla ja Harjumaa (hiljem viimased kaks koos Harjumaa), Järvamaa ja Virumaa, Lõuna-Eestis Võrtsjärvest lääne pool Sakala (hiljem Pärnu- ja Viljandimaa), ida pool Ugandi (hiljem Tartu- ja Võrumaa). Osalt on samad maakonnad haldusüksustena säilinud tänapäevani. Naaberhõimude röövretkede eest kaitseks ja tihti kaubakeskuste juurde oli ehitatud sadakond linnust, neist tähtsamad Põhja-Eestis Läänemere kaldal asetsev Rävalla keskus (nüüdne Tallinn) ja Lõuna-Eestis Emajõe-äärses kaubateede ristumiskohas asuv Ugandi keskus (nüüdne Tartu). Dialektoloogiliselt jagunes Eesti ala kolmeks: lähedasemad põhjarühm (maamurre) ja kirderühm ning eraldiseisvam lõunarühm (Ugala murre), mis omakorda koosnesid territoriaalsetest alamurrakutest. (Vt. lähemalt Rätsep 2002: 12–14 ning kaardid Mäesalu jt. 1997: 28, 54, 72 ja ENE 1987: 303, 305, 306, 309.) Siinses kontekstis on oluline eesti murrete jagunemine kaheks eraldiseisvaks rühmaks – Põhja- ja Lõuna-Eestis kõneldavateks murreteks – ning lõunaeeesti murdeala jagunemine lääne pool Võrtsjärve paiknevaks Mulgi murdeks (Sakala maakonna idaosas, ligikaudu praegusel Viljandi maal) ja ida pool Võrtsjärve paiknevateks Tartu murdeks ning Võru murdeks (Ugandi maakonnas, ligikaudu praegusel Lõuna-Tartumaal ja Võrumaal). Setu murre lõunaeeesti murdeala kagunurgas jääb siinses vaatlusest välja, sest kaua Pihkva valdusesse kuulunud õigeusklikud setud jäid eesti kirjakeele kujunemisprotsessist pikaks ajaks kõrvale.

On arvatud, et 13. sajandi algul elas Eestis umbes 150 000 inimest (Mäesalu jt 1997: 26). Enesenimetuseks kasutas eesti hõimudest koosnev elanikkond maakondadele viitavaid *saarlane, sakalane, virulane, ugalane* jne, ent ka *maarahvas* eestlaste ühise enesenimetuseks on väga vana. Naaberrahvad nimetasid eestlasi erinevalt, rootsikeelne nimetus nt. oli *ester* ja saksakeelne *Esten* (ladinakeelne *estones*). Omanimetuseks üldistus *eestlane* alles 19. sajandi keskpaigas. (Ariste 1956, Grünthal 1997: 184–240.)

Tegemist oli tüüpiliselt suulise kultuuriga: ajaloolist ja kirjanduslikku pärimust, uskumusi, seadusi, igapäevast teavet jne. vahendati suulises vormis. Kirjaliku kultuuri algeid võib näha nt. peremärkides, millega tähistati oma perele kuuluvaid esemeid, ja sirvilaudades (puust liistukestest koosnev kalender, kus tähtpäevi tähistati ruunimärkide abil). Oma semantika oli ka mustritel, millega kaunistati tarbeesemeid. Eesti sõna *kiri* ongi algselt tähendanud mustrikirja, kirjukstegevast joont või märki (Mägiste 2000: 842) ning alles hiljem siirdunud tähistama ka alfabeedimärkidest koosnevat kirja. Eesti keele kirjalikke mälestusmärke eelkristlikust perioodist teada ei ole.

Kirjaliku kultuuriga tehti siiski tutvust naaberrahvastega suheldes ja eriti ristiusu kaudu. Eestlaste muinasusundis valitses loodushaldjate ja esivanemate kultus. 11. sajandiks olid Baltimaad ja Soome jäänud viimaseks paganluse enklaviks – läänes paiknesid rooma-katoliku, idas kreeka-katoliku (õigeusu) kiriku valdkonnad. Germaani ja slaavi hõimude vaheline võitlus Eesti alade valdamise pärast ongi sajandeid kujundanud Eesti ajalugu. On oletatud, et juba

XI–XII sajandil võisid eksisteerida mingid üleskirjutused eestikeelsete palvete, ristiusu seletuste ja pühitsusvormelitega, teisiti olnuks ristiusu levitamine võimatu (Miller 1978b:15). Eesti keeles olevad vanavene laensõnad *rist*, *papp*, *pagan* ja *raamat* ‘piibel, raamat’ annavad tunnistust varastest kokkupuudetest idapoolse ristiusuga. Kiievi ja Novgorodi vürstide 11.–13. sajandi vallutus-katsed ei andnud püsivaid tulemusi. Tugevamaks osutus läänest lähtuv ekspansioon. 12. sajandil tegid rootslased nende jaoks õnnestunud ristiretke Soome. 13. sajandi alguses alustasid Lüübekist lähtunud sakslased (Mõõgavendade ordu) Väina (Daugava) suudmesse rajatud Riia linnast ristiretke Eesti vallutamiseks. Ka Taani kirik üritas – esialgu tulemusteta – kanda kinnitada Eestis. Paarkümmend aastat kestnud võitluses oli eestlaste vastastel liitlasi või konkureerivaid vallutajaid (liivlased, latgalid, leedulased, rootslased, venelased), eestlaste katsed liitlasi leida aga nurjusid. Ka sõjatehniliselt olid sissetungijad tugevamad (Jaanits jt. 2002: 279). Muistne vabadusvõitlus lõppes 1227 Eesti kristianiseerimise ja alistamisega Mõõgavendade Ordu ja Taani poolt. Läänepoolse kristlusega liitmine tähendas Eestis ühtlasi seda, et tekkiva eesti kirjakeele aluseks sai ladina alfabeet (Raag 1999b: 20).

Ühtset riiki Eestis keskajal ei kujunenud. Põhja-Eesti alad (Harjumaa ja Virumaa) keskusega Tallinnas said Taanile, ülejäänud territoorium kuulus vormiliselt Saksa-Rooma riigi keisrile, ent jagunes suhteliselt iseseisvateks osadeks, kus valitsesid Tartu piiskop (Ugandi ja mõni kihelkond Emajõesst põhja pool, pealinn Tartu), Saare-Lääne piiskop (osa Saaremaast ja Lääne-Eestist) ning suurima sõjalise jõuna Saksa ordu allharu Liivi ordu (Mõõgavendade ordu järglane). Liivi ordule kuulus lisaks Lätile ja Sakala- ning Järvamaale valdusi ka Lääne-Eestis ja Saare- ning Hiiumaal. Pärast eestlaste ülestõusu müüs Taani kuningas 1346 oma valdused ordule. Oli tekkinud nn. Vana-Liivimaa, orduriigi ja piiskopkondade lõtv kooslus, mille killustatusega kaasnes pidev võitlus ülemvõimu pärast. Vaenujalal oldi nii omavahel, põlisrahvaga kui ka naabritega – Taani, Rootsi, Leedu-Poola ja Venemaaga. Linnad, mida 13. sajandi Eestis oli juba kaheksa, neist tugevamad Tallinn ja Tartu, püüdsid samuti ajada iseseisvat poliitikat. 15.–16. sajandi veidi rahulikumates oludes rahvaarv siiski kasvas muistse vabadusvõitluse lõpuaegade arvatavalt 100 tuhandelt 250–280 tuhandeni 16. sajandi keskpaiku (Mäesalu jt 1997: 69). Lisandus ka kirikukihelkondi. Linnadesse tuli juurde saksa kaupmehi, käsitöölisi ning kloostritesse ja kirikutesse saksa vaimulikke, maale aga saksa talupoegi ei tulnud. Tekkis selge seisuslik ja keelelis-rahvuslik vahe: aadlikud, kirikute ja kloostrite vaimulikud ning linnakodanikud olid põhiliselt sakslased (saksakeelsed), talupojad ja linnade lihtrahvas põhiliselt eestlased (“mittesakslased”, eestikeelsed). Talupoegade koormisi ja sunnismaisust tugevdati järk-järgult ja 16. sajandiks oli eesti talupoeg praktiliselt pärisori. Vähesed eesti soost vasallid või kloostrikasvandikud saksastusid. Seotus Saksamaaga jäi püsima pikkadeks sajanditeks.

Jätkuva vaenutegevuse tingimustes oli katoliku kiriku ja põhiliselt ladina- ning alamsaksakeelse kirjaliku kultuuri mõju tugevam eelkõige linnades.

Eestlastest talupojad säilitasid oma suulise kultuuri ja paljuski ka oma vanad uskumused. (Viires 1998: 47–51.)

2.2. Eesti kirjakeele vanim periood: kahe kirjakeele traditsiooni väljakujunemise algus

Eesti kirjakeele vanimaks perioodiks võib pidada 13.–16. sajandit. Esimesed teada olevad eesti keele kirjapanekud on pärit 13. sajandi ürikutest. Olulisim neist on Henriku Liivimaa kroonika (*Henrici Chronicon Livoniae*, 1224–1227), mis vallutajate vaatepunktist kajastab eesti hõimude vägivaldset kristianiseerimist. Kroonika ladinakeelses tekstis leidub lisaks eesti koha- ja isikunimedele ka üksikuid eesti sõnu ja lauseid, nt. *kylegundam* ‘kihelkonna’, *maia* ‘maja, laagrikoht’, *malewa* ‘malev’, *waypas* ‘vaipu’, kolmesõnaline lause *Laula! Laula! Pappi*; ka väljendit *Tharapita* on tõlgendatud lausena ‘Taara, aita!’ (Alvre 1984, Ehasalu jt. 1997: 23–24, 51–56). Rohkesti eesti koha- ja isikunimesid sisaldab aastal 1241 koostatud register Eesti maavaldussuhete kohta, nn. Taani hindamisraamat (*Liber Census Daniae*). Eesti nimesid leidub teisteski selle perioodi ürikutes. Arvatakse näiteks, et 13. sajandi kirjalikes allikates on koos isiku- ja kohanimedega üle 500 eesti sõna (Rätsep 2002: 9).

Seoses humanismiideede levikuga Lääne-Euroopas 15. sajandil hakati reformima katoliku kirikut, et tõhustada kiriku rolli rahva usulise ja moraalse kasvatajana. See tähendas ka rahvakeelse usuõpetuse laienemist. Valga maapäeva otsus 1422. aastast nõuab meieisapalve, Maria tervituse, kaheteistkümne usupeatüki ja kümne käsu õpetamist mittedaklastele nende endi keeles. Sajandi keskpaiku hakati nõudma mittedaksa jutlusi. Oletada võib vastavate eestikeelsete käsikirjade koostamist ja levitamist; teada on ka eestlastest vaimulikke (Miller 1978b: 18–20). 15. sajandi lõpust ja 16. sajandi algusest on seni leitud eestikeelseid nappe juhumärkmeid paaris käsikirjalises tekstiallikas (Ehasalu jt. 1997: 25–27).

Eesti kirjakeele traditsiooni väljakujunemise algusest võime siiski konkreetsemalt rääkida alles 16. sajandil seoses trükikunsti leviku ja alanud usupuhastusega, mis pani rõhku rahvakeelsele jumalasõnale. Ka katoliku kiriku rahvakeelne misjonitöö intensiivistus. Kuna sidemed Saksamaaga olid tihedad, levis luterlik reformatsiooniliikumine Vana-Liivimaa linnadesse väga kiiresti (nt. Tallinnas ja Tartus hakati uut usutunnistust kuulutama juba 1523), maal aga usupuhastus takerdus ja jäi 1558. aastal puhkenud Liivi sõja jalgu. Selles sõjas lakkas Vana-Liivimaa olemast ja tema alade pärast võitlesid omavahel Venemaa, Rootsi, Taani ja Poola. 1561 läks Põhja-Eesti luterliku Rootsi ja Lõuna-Eesti katoliikliku Poola haldusse; sõda venelastega jätkus veel aastakümneid.

16. sajandist on säilinud ühe raamatu fragmendid (teada olevast kümnest-konnast trükisest, vrd. Miller 1978, Reimo 1989: 23–30, Annus 2000a: 12) ja 13 käsikirjalist allikat (Kingisepp jt. 1997: 69–70, Ehasalu jt. 1997), mis sisaldavad

lühemaid või pikemaid eestikeelseid kirjanekuid. Võime jälgida kahe kirja-keele – põhjaeestilise tallinna keele ja lõunaeestilise tartu keele – väljakujunemise algust. Tartu keele kasutusala kujunes hiljem eelkõige Emajõe lõuna poole jääv Kagu-Eesti, s.o. muinasaegne Ugandi maakond, keskaegse Tartu piiskopkonna tuumikosa, Tartu ja Võru murdeala. Seevastu lõunaeestimurdelisel Viljandimaal, Mulgi murde alal kujunes hiljem välja tallinnakeelse kirjan-duse traditsioon. Eraldi tartu keele väljakujunemist soodustas 1583 Lõuna-Eestis alanud Poola katoliiklik vastureformatsioon, mille keskuseks sai Tartu. 1583 rajasid jesuiidid Tartusse oma residentsi ja gümnaasiumi, 1585 tõlkide seminari; viimases oli ehk ka mõni eesti õpilane (Tarvel 1971, Helk 1977). Rekatoliseerimisaeg kestis vaheaegadega 1625. aastani, mil Tartu lõplikult vallutasid luterliku Rootsi väed, ja oli tartu keele traditsiooni loojana oluline.

Esimesed meieni jõudnud eestikeelsed pikemad tekstid on 1524–1532 üles märgitud kaks katoliku palvet (*Pater noster* ja *Ave Maria*) ja usutunnistus (*Credo*). Lääne-Eestis asuva Kullamaa kihelkonna vakuraamatusse (*Wacken-buch von Goldenbeck*) on need kirja pannud kohalik preester Johann Lelow ja tõenäoliselt tema järglane Konderth Gulerth (Saareste 1923; Ehasalu jt. 1997: 28–29; Põld 1999). Kullamaa käsikirja põhjaeestilised tekstid, milles on nii lääne- kui ka idamurrete sugemeid, toetuvad alamsaksa ortograafiaditsioonile ($y = i$, $\beta = s$, $e =$ vokaalipikendusmärk: $\beta y n n u$ ‘sinu’, $m h a e$ ‘maa’) ja on vane-male kirjakeelele iseloomulikult variandirohked, nt. *tayua ~ thaiwa* ‘taeva’, *sanudt*, kuid *kannatanut* jms. (Kask 1970: 23–24).

On andmeid 1525. aastal Lüübekis hävitatud eestikeelsest (või eesti keelt sisaldanud) luterlikust trükisest (Johansen 1959, Mägiste 1970: 47–51, Miller 1978, Kivimäe 2000), mille puhul on oletatud, et see võis olla tartukeelne (Annus 2000a: 57). Esimene meieni jõudnud eestikeelne raamat on säilinud osaliselt. See on Tallinna vaimulike Simon Wanrardi ja Johann Koelli koostatud alamsaksa ja eesti paralleeltekstiga luterlik katekismus, mis ilmus Wittenbergis 1535. aastal. Säilinud katkete hulgas on ka raamatukese lõpuosa, kus peale ilmumisandmete leidub lühike alamsaksakeelne märkus eesti murrete kohta, esimene teadaolev eesti keele kirjeldus: “...eesti keel ei ole mitmel pool maal üks ja sama, sest mitut sõna räägitakse teisiti Tallinnas, teisiti Tartus, teisiti Narvas, teisiti Viljandis jne. Sellepärast oleks Laiuse murrak palju parem tarvitada eesti keelena, sisaldades sõnavara poolest mitmesugust...” (Siirak 1965: 112–113, vrd. Miller 1976: [33]). Seda soovitus kasutada kirjakeelena Eesti keskosas asuva Laiuse põhjaeestilist murrakut võib käsitada ka esimese eesti kirjakeele normeerimiskatsena. Katekismuse enda põhjaeestilises keeles on nii ida- kui läänepoolsete murrete jooni, mis võib-olla kajastab Tallinnas kui keskuses kujunenud keeletarvitust (Saareste 1930, Mägiste 1970: 52–62, Kask 1984: 78–80). Keel on variandirohke nii alamsaksaliselt kirjutusviisilt kui ka hääliku- ja vormiõpetuslikult, nt. esineb ühel ja samal leheküljel verbivorm *peame* tervelt viiel kujul: *piddame ~ piddeme ~ peam ~ pyddam ~ piddama* (vt. Ehasalu jt. 1997: 75); sõna *igav* ‘igavene’ nominatiiv on lõpukaota kujul *egkewe* ja *ygekewe*, genitiiv kord *n-lõpuline eg[ke]wen*, kord lõputa *Ekewe* jms.

(vrd. Ehasalu jt. 1997: 108). Hääliku- ja vormiõpetuslik variaablus peegeldab enamikul juhtudest tõenäoliselt suulist keeleuust, ortograafiline norm oli aga kõikuv ka tolleaegsetes eeskujukeeltes.

Tõenäoliselt 1530. aastatest on pärit alamsaksakeelse kirja mustand (Kivimäe 1997, Alvre 1997), milles sisalduv põhjaeestikeelne lõik sisaldab soome mõjusid (*theme* = sm *tämä*, vrd. ee *see*; *encke* = sm *enkä*, vrd ee *ega mina ~ ja mina ei*) ja veidi rootsipärastki (*men* ‘aga’, vrd. ee *aga*). Need ja vähesed teised ürikud osutavad põhjaeestilise kirjakeele ehk tallinna keele traditsiooni väljakujunemise algusele 16. sajandil.

Samal ajal hakkas tekkima ka lõunaeestiline kirjakeel. On teateid Tartu pastori Franz Witte tõlgitud ja 1554 Lüübekis ilmunud luterlikust katekismusest ning Tartus tegutsenud jesuiitide ringkonnas koostatud ja 1585 Vilniuses ilmunud katoliiklikust katekismusest. Raamatud olid tartukeelsed ja neid pole leitud (Johansen 1935, Miller 1978: 25–26, Jakoobi 1983, Kivimäe 1993, Annus 2000a: 59–60). Mõlema katekismuse juurde oli lisatud ka eestikeelseid kirikulaule. Sama sajandi lõpupoolelt on säilinud kolm tõenäoliselt Tartus tehtud kirjapanekut (Mägiste 1970: 63–79, 84–89, Kask 1970: 30–33, Ehasalu jt. 1997: 38–39, 41–44, Laats 2000), milles leidub lõunaeestilisi jooni hääliku- ja vormiõpetuses (nt. 1589 silmaarst Sigismundus Awerbachile antud tunnistuses: *katz*, vrd. eL *kats*, eP *kaks*; *lienast*, vrd. eL *liinast*, eP *linnast*; *ehen*, vrd. eL *een*, eP *ees*; *ohm*, vrd. eL *om*, eP *on*) ning sõnavaras (*kohlnut*, vrd. eL *koolnut*, eP *surnud*). Awerbachile antud tunnistuses on põhjaeestilised jooned koguni ülekaalus (Raag 2001: 75–76). Jesuiidipaatrie Johannes Ambrosius Völckeri ja Laurentius Boieruse vaimulike tekstide ortograafias ja sõnastuses on ladinapäras (*s* = *s*, *i* = *i*: *sinu*; *ae* = *ä*: *taena* ‘täna’), rootsipäras (*ck* = *hk*: *pucke* ‘puhkke = puhkuge’) ja poolapäras (*ie* = *e*: *pasunie* ‘pasune = pasuna’; *oinas* ‘Jumala tall’, vrd. poola deminutiiv *baranek* ‘oinake, tall’). Mitmed põhjaeestilised jooned nendes tartukeelsetes tekstides on tingitud kas Tartus kõneldud keelest või / ja tallinnakeelsete tekstide mõjust (vt. lähemalt Raag 2001). Siinjuures väärib esiletõstmist, et eri konfessioonide (luterlus ja katoliiklus) vahel ei olnud ületamatut vaheseina: vaenujalal olemisele ja umbusaldusele vaatamata võidi vajaduse korral ometi kasutada vastaspoole tehtud eesti tõlkeid (Laats 2000).

16. sajandi allikad näitavad, et Põhja-Eesti murdeis olid säilinud tugevad klusiilid ja kohati esines veel vokaalharmoniaat (*leppüteyeyet* ‘lepütäjät = lepitajad’, *yckepewyne* ‘igäpäävine = igapäevane’), omistusliiteid (nt. ainsuse 2. isikut väljendav järelliide *-s*: *Synu tachtmas* ‘sinu tahtmine’), pöörduvat eitussõna (*meye emme wöi* ‘meie ei või’) ja *n*-lõpulist omastavat (*ayno poian* ‘ainsa poja’). Kaasaütlevat väljendati omastava ning järelsõna *kaas* abil, hiljem kujunes sellest järk-järgult praegune käändelõpp *-ga*: *peywe kaes* ‘päivä kaas = päevaga’, *βwkas* ‘suga = sinuga’). Sise- ja lõpukadu on juba toimunud (*towsma* ‘tõusma’, *leybp* ‘leib’), kujunemas on uus *si*-lihtminevik (vrd. *i*-minevikuline vorm *wöth* ‘vött = võttis’ ja *si*-minevikulised *murdis*, *andis*). Tartu tekstide põhjal on oletatud, et Lõuna-Eesti murretes oli *n*-lõpuline omastav 16. sajandi

lõpu poole peaaegu kadunud ja kaasaütleva käände väljakujunemine lõpule jõudmas: *wilia ka* 'viljaga, eluga', *hälega* 'häälega, valjusti' (ENE 1987: 212).

13.–16. sajandi kirjanekute põhjal koostatud eesti vanima kirjakeele sõnastik (Ehasalu jt. 1997), milles pole arvesse võetud üksiksõnadena esinevaid isiku- ja kohanimesid Henriku Liivimaa kroonikas, Taani hindamisraamatus või mujal (Ehasalu jt. 1997: 22), sisaldab ühtekokku 565 põhimärksõna (välja toodud u. 2400 tekstisõna põhjal). Neist umbes kolm viiendikku on liitsõnad, mille hulgas uuemaid laensõnu (s.t. oletatavasti vanima kirjakeele perioodil keelde tulnud) on üle 60. Viimaste puhul on enamjaolt tegemist alamsaksa (või alamsaksa keele kaudu tulnud) laenudega (keelekuju tänapäevastatud): *arst, ingel, kunst, meister, missa, paast, pasun, prohvet, raad, rööv, sakrament* jt. Leidub ka üle 120 tuletise (*süüdlane, kahjulik, sõprus, ilusus*) ja üle 40 liitsõna (*abielu, maamees, õnnistegija*), lisaks ühend- ja väljendverbe (*ära petma, andeks andma*). Umbes 14% märksõnadest on tänapäeva kirjakeeles kas tundmatud või kasutusel teises tähenduses. Nt. omasõna *rasv* kasutati tähenduses *võidmine*, omasõna *kaema* tähenduses *suvatsema*; laensõna *junkur* tähenduses *neitsi*, laensõna *pidal* tähenduses *hospidal*. Praegu tundmatud on näiteks liitsõna *vigavereline* 'mitte puhastverd', verb *armatama* 'halastama', laensõna *hilis* 'vaestemaja'. Sõltuvalt tekstide sisust (põhiliselt on tegemist usulise või juriidilise oskuskeelega) on suur abstraktseid nähtusi või tegevusi märkivate sõnade hulk, napilt leidub nt. loodusega, esemetega või toiduga seotud sõnavara. (Kingisepp jt. 1997: 77–86.)

Niisiis kujunes eesti kirjakeeletraditsioon välja ühelt poolt kõneldud keelele, teisalt varasematele indoeuroopa kirjakeeltele (eriti saksa ja ladina keelele) tuginedes. Kirjutatud keele süntaks erineb suulise kõne omast ja mis tahes oskuskeele sõnavara saab vaid osaliselt tugineda rahvakeelele. Lisaks olid kirjutajad enamasti võõrkeelsed või võõrkeelse hariduse saanud, tekstid aga põhiliselt tõlkelised. Kõik see tõi kaasa senisele rahvakeelele mitteomaseid jooni kirjakeele kõigil tasanditel, muuhulgas ka vormi- ja lauseõpetuses. Nt. J. A. Völckeri lauses *Sina ei peat tahtma sinu læhæmbe neine* 'Sina ei pea tahtma oma ligimese naist' (Ehasalu jt. 1997: 84) esinev pöördelõpuga eitus *Sina ei peat* on ilmselt saksa keele mõju (vrd. saksa *du sollst, du sollst nicht*), kuna eesti eitavad verbivormid on pöördelõppudeta (*sina ei pea*). Võõrmõjuline on lauses ka nominatiivis täissihitis *neine* 'naine', sest eesti sihilist verbi *tahtma* saab kasutada ainult partitiivis osasihitiseiga. Antud näites niisiis oleks eesti keelele omane partitiivivorm *naist*. Wanradti–Koelli katekismusest pärit väljendis *se Sacrament sest rystmast* 'see sakrament sellest ristimisest = ristimise sakrament' (Ehasalu jt. 1997: 74) on eesti demonstratiivset asesõna *see* (nominatiiv), *sest* (elatiiv) kasutatud eesti keelele mitteomase artiklina. Atribuut, mis eesti keeles on tavaliselt genitiivis ja enne peasõna, on siin elatiivis ning järelasendis (vrd. saksa *das Sakrament der Taufe* või ka *das Sakrament von der Taufe*). Ka kvantorfraasis esinev mitmuse nominatiiv (*kax Sacramentyt* 'kaks sakramendid = kaks sakramenti', vt. Ehasalu jt. 1997: 74) on võõrmõjuline. Leidub ka ladina-päraseid käändelõppe (eriti nimedes ja uutes laensõnades, nagu oli kombeks ka

saksa kirjakeeles) ning selgelt tõlkelaenulist sõnajärge, nt. Awerbachile antud tunnistuses: *sündnut dörpt se 29 kwe aprilis* 'sündinud Tartus aprillikuu kahekümne üheksandal' (Ehasalu jt. 1997: 95) või Völckeril: *sisse Jesum Christum* 'Jeesus Kristuse sisse', *kannatenut on alla Pontio Pilato* 'on kannatanud Pontius Pilatuse all' (vt. Ehasalu jt. 1997: 81) Süntaksi ongi peetud vana kirja-keele kõige võõr mõjulisemaks osaks (Kask 1970: 33).

Võõr mõjude tulekul varasesse eesti kirjakeelde võis oma osa olla ka ideoloogilistel ja sotsiaalsetel teguritel: mõningad katoliiklikes ja varaprotestantlikes tekstides esinenud rahvapärasemad jooned võidi hiljem kõrvale jätta kui katoliiklik või eesti soost madalamate vaimulike keelepruuk (Ross 1999).

Eesti kirjakeele kasutajaskonnast kõneldes on raamatute trükiarvu ja elanike arvu võrreldes oletatud, et eesti keeles lugeda oskajaid võis 16. sajandil olla 1 – 2% ning nende hulgas pidi olema ka eestlasi (Liivaku 1995: 17–20).

2.3. Teine periood: tekstikorpuse suurenemine ja teadliku normeerimise algus

Eesti kirjakeele ajaloo teiseks perioodiks võib pidada aega 17. sajandi algusest kuni Uue Testamendi tartukeelse tõlke ilmumiseni ("Wastne Testament", Riia 1686). Alguses ei olnud ajaloosündmused kirjakeele arenguks kuigi soodsad. 1600 puhkes sõda Vana-Liivimaa alade pärast uue hooga ning sellega kaasnesid ikaldused ja katkuepideemiad. Alles 1629 läks ametlikult kogu Eesti mandriosa Rootsi valdusesse, 1645 liideti Rootsiiga ka aastast 1559 Taani valduses olnud Saaremaa. On arvatud, et Eesti elanikkond vähenes 16.–17. sajandi sõdade perioodil üle poole võrra, jäädes 1620. aastatel koguni alla 100 000. Ent rahu saabudes kasvas elanike arv kiiresti, osalt naaberladelte pärit ümberasuajate arvel, põhiliselt aga sündivuse kasvu tõttu. Enne suurt näljahäda 1695 oli Eestis elanikke arvatavasti üle 350 000, kusjuures nt. soomlastest ja lätlastest ümberasujad olid kiiresti eestistunud. (Mäesalu jt. 1997: 108–110.) Rootsi ajalgi püsis kultuuriline seos Saksamaaga ja saksa aadli ning vaimulikkonna mõjuvõim. Luterlik kirik kosus, usukirjanduse väljaandmine muutus sagedasemaks. 1632 alustas Tartus tööd ladina õppekeelega ülikool muuhulgas just selleks, et kohapeal harida vaimulikke ja ametmehi Rootsi riigi uute alade tarvis. Ühtegi eestlasest üliõpilast rootsiaegsest Tartu ülikoolist teada pole, kuid professorid ja üliõpilased pidid eesti keelt mõnevõrra oskama (Piirimäe 1993); haritlased on harrastanud eestikeelset juhuluulet (Alttoa, Valmet 1973). Rootsi ajal pandi alus ka rahvakeelsele algõpetusele (vt. lähemalt Naber 1989: 132–138, 149–182, Peebo 2001: 10–17). Osutus võimalikuks luterliku kirjasõna ja hariduse senisest tõhusam levitamine.

Perioodile ongi iseloomulik eestikeelse tekstikorpuse märgatav suurenemine. Eesti raamatu koondbibliograafias on sellest perioodist 40 nimetust, neist 9 tartukeelsed (vrd. Annus 2000a: 61–106). 1630–1680 arvatakse olevat ilmunud vähemalt 30 eesti raamatut: katekismusi ja muid usuõpikuid 9, laulu-

raamatuid 5, evangeeliume ja epistleid 4, jutlustekogusid 3, palveraamatuid 2, rituaalide käsiraamatuid 2, aabitsaid 2 ja eesti keele grammatikaid 3 (Annus 1991: 288). Selgelt kujunesid välja kaks kirjakeelt. Tartu keele püsimumist soodustasid traditsioon ja iidised murdeerinevused. Uued administratiivsed piirid osalt tugevdasid, osalt nõrgestasid tartu keele jalgealust. Eesti jagunes halduslikult kaheks: põhjas Eestimaa kubermang keskusega Tallinnas, lõunas Põhja-Lätiga ühine Liivimaa kubermang esialgu keskusega Tartus, hiljem Riias. Saaremaa kuulus Liivimaa kubermangu eraldi maakonnana. Selline jaotus kestis kuni Vene 1917. aasta Veebruarirevolutsioonini. Liivimaa Eesti ala keskuseks jäi siiski Tartu ja tartukeelse kirikukirjanduse autorid tegutsesid põhiliselt Tartus või sellest lõuna poole jäävates kihelkondades. Kuivõrd rahvakeelse kirjanduse väljaandmise eest hoolitsesid kummagi kubermangu vaimulikud konsistooriumid, tuli Liivimaa ülemkonsistooriumil anda raamatuid välja nii Tallinna, Tartu kui ka Läti keeles, mis oli majanduslikult raske ja Tallinnakeelsete raamatute osas kutsus esile tülisid Eestimaa kubermangu vaimulikkonnaga. Tartu keeleala oli Liivimaa Tallinna keelealast väiksem: Liivimaa kubermangu Eesti ala 52 kihelkonnast räägiti Lõuna-Eesti murdeid kahekümmes (Annus 2000a: 8), kusjuures lõunaeestimurdelisel Viljandimaal kasutati nähtavasti enamasti Tallinnakeelset kirjasõna. Tartukeelse kirjanduse väljaandmine hoogustus, kui Liivimaa kirikut asus juhtima Johann Fischer, tõhus organisator ja kirjastaja (Liivimaa kindralsuperintendent 1673–1699; vt. tema kohta lähemalt Aarma 1996b). 17. sajandi viimase veerandi edusamme eesti rahvahariduse ja kirjakeele alal on nimetatud lausa kultuuriliseks plahvatuseks (Peebo 2001: 14). Kokku trükiti 1632–1694 Riias 20 tartu- ja 12 Tallinnakeelset raamatut; üldse ilmus 1601–1703 eestikeelseid raamatuid 87, neist 23 tartukeelset (Annus 2000a: 12).

Algas kirjakeelte teadlik normeerimine: ilmusid autoriteetsed religioossed tekstid ja esimesed grammatikad ning keekekasutus muutuski mõneti ühtlasemaks. Enamik kirjapandust oli ikka veel vaimulike tekstide tõlked, mille lugejaks ja maarahvale suuliselt ettekandjaks oli tavaliselt vaimulik, harvem mõni lugeda oskav eestlane. On oletatud, et 17. sajandi algupoolel võis lugeda oskajaid eestlaste hulgas olla siiski koguni 10% või rohkemgi (Liivaku 1995: 19–21). Tänu Rootsi ajal loodud rahvakoolide võrgule ja koduõpetusele suurenes lugemisoskus 17. sajandil märgatavalt ja ikka rohkem hakkas ilmuma vahetult maarahvale lugemiseks mõeldud raamatuid.

Põhjaeestilise kirjakeele esimene meieni jõudnud tõeliselt mahukas näide on Tallinna Pühavaimu kiriku eesti koguduse pastori Georg Mülleri 39 jutlust aastatest 1600–1606, kokku 404 kvartformaadis käsikirjalehekülge (Reiman 1891). Jutluste põhjal koostatud sõnastikus (Habicht jt. 2000) on 1803 põhimärksõna ja 457 viitemärksõna. Mitmekeelses Tallinnas rääkis alam- ja keskklass eesti ja alamsaksa keelt, oli ka rootsi- ja soomekeelseid ja muidki, maineka keelena oli levimas usupuhastusega kaasas käiv ülemsaksa keel. Tallinnas üles kasvanud ja Saksamaal akadeemilist koolitust saanud Mülleri haritlaskeeles põimub eesti keel ladina, alam- ja ülemsaksa keelega (Ariste

1981: 26–33). Mülleri sõnavaras on üle 200 alamsaksa laenu, sest alamsaksa keel oli see, mida peeti kohaseks tarvitada lihtrahva poole pöördudes: *Jumala Verdenste* ‘jumala teene’, *se toine Orsak* ‘teine põhjus’. Paljud neist laensõnadest esinevad juba eestistatud kujul, nagu neid nähtavasti rahvas ise tarvitas (Ariste 1981: 109–129). Osalt aga on laensõnad veel mugandumata, nt. *füllib* ‘täidab’, *schenkinuth* ‘kinkinud’, *Valschiste* ‘valesti’ jts. (Kask 1970: 36). Ladina- ja saksakeelseid osi esitas Müller vajaduse korral eesti keeles arvatavasti jutluse pidamise käigus (Ariste 1981: 27–28). On koguni esitatud oletus, et osa oma jutlusi võis Müller üles kirjutada tagantjärele, näiteks kontrollijate jaoks või ka mingil muul põhjusel. Kirjapandud viisil ei ole jutlusi kunagi ette kantud (Masing 1999: 202–203, 226–237). Mülleri eesti keele ortograafia on variandirohke segu ülem- ja alamsaksa kirjaväisist (Kask 1970: 34–35). Murdeliselt taustalt on keeles Tallinnale tüüpiliselt nii Kirde-Eesti rannikumurde vorme kui ka läänepoolseid jooni (Kask 1970: 37). Mülleri jutluste pühakirjatsitaatides on sedastatud jälgi varasemast käsikirjalisest või trükitud kirikukäsiraamatust, mis pole meieni jõudnud (vt. lähemalt Masing 1999: 135 jj.). Lausestuses on osalt juba eelmise sajandi tekstidest tuttavaid vanema eesti kirjakeele saksapäraseid jooni: artikli kasutamist (*se Eikedus* ‘õigus’), kaassõnalist väljendust käändelise asemel (*keickedede aßiade siddes* ‘kõikides asjades’), pöördelõppe verbi eitavates vormides (*eb meye mittekit holime* ‘me ei hooli midagi’), arvsõna järel oleva nimisõna mitmuse nimetavat eesti keelele omase ainsuse partitiivi asemel (*mitto tuhat Inimeßet* ‘mitu tuhat inimest’), täissihitist osasihitise asemel (*eth meye Inimeßet oma pattune Ello piddame parrandama* ‘et meie inimesed oma patust elu peame parandama’). Saksa mõju näitab seegi, et enamikul Mülleri kasutatud ühendverbidel ja osal väljendverbidel on olemas täpne vaste saksa keeles ning vormide kokku- või lahkukirjutamist on mõjutanud saksakeelne eeskujuvorm. Mitmed eesti keele- tunde seisukohalt õigupoolest liased ühendverbid (vt. Uuspõld 1997), nt. *ära rikkuma* (vrd. sks *verderben*), *ära surema* (vrd. sks *versterben*), *üles äratama* (vrd. sks *aufwecken*) jts. esinevad juba Mülleril ja on ilmselt tõlkelaenu saksa keelest (Habicht 2001: 63–69; vt. ka Hasselblatt 1990).

Põhjaeestilise kirjakeele esimesed ulatuslikud trükised avaldas Heinrich Stahl. Tema sulest ilmusid neljaosaline kirikukäsiraamat “Hand- und Haußbuch” (1632–1638, ligi 1000 lk. eesti ja saksa keeles), kaheosaline jutlusteramat “Leyen Spiegel” (1641–1649, ligi 800 lk. eesti ja saksa keeles) ning esimene eesti keeleõpetus ja sõnaraamat “Anführung zu der Esthnischen Sprach” (1637). Viimane sisaldab 34 lk. grammatikat ja 101 lk. saksa-eesti sõnaraamatut. Stahli tekstid (mille koostamisel oli kasutatud mõnesuguseid vaimulike seas ringlevaid käsikirju) ja grammatikaseisukohad kujutavad endast ühtlasi 17. sajandi põhjaeestilise kirjakeele senise arengu kokkuvõtet ja edasiarendust. Stahli teoste keel hakkas käibima kodifikatsioonina, millega tahes- tahtmata arvestasid järgnevad kirjamehed. (Kask 1970: 38–47, Rätsep 1987, Kingisepp 1995, Paul 1999: 229–242, Habicht 2001.)

Stahli “Anführung”, esimene eesti keele tutvustus ja kodifikatsioon, kujutab endast muulastele mõeldud eesti keele algõpetust, mis on koostatud ladina ja saksa elementaargrammatikate eeskujul. Esile on tõstetud eesti ja saksa keele ühisjooni, erinevused on arvatavasti teadlikult kõrvale jäetud (Rätsep 1987: 713–714). Stahli enda keelekasutus on tunduvalt vormirikkam ja rahvapärasem kui keeleõpetuses esitatud ladina-saksa eeskujude järgivad noomeni- ja verbi-paradigmad (Kask 1970: 43, Habicht 2001: 35–40). Seegi näitab, et tegu on lihtsustades kirjeldava ja tundmatut (eesti keelt) tuntule (saksa ja ladina keelele) vastandava algõpperaamatuga. Stahl väidab dedikatsioonis ka ise, et on töö koostanud eriti nende jaoks, kes eesti keelt ei oska, kuid tunnevad selle vastu huvi (Stahl 1637: II–III). Eessõnas täiendab ta: “Anführung” on koostatud selleks, et aidata inimestel tunda eesti keele vastu sellist huvi, mis viiks neid eesti keele tundmisele ja kasutamisele, jumalale auks, inimeste endi ajalikuks ja igaveseks kosumiseks ning paljude inimeste kasuks ja õnnistuseks. Ta mõonab küll võimalikke vigu ja tahumatust, sest töö olevat koostatud muid pakilisi töid kõrvale jättes, kiiresti ja ilma võimaluseta varasemale toetuda. Kriitikat ennetada püüdes väidab Stahl, et Eestimaal on palju murdeid, nii et kõik, mis siin või seal teisiti räägitakse, pole vale; ka olevat talle kinnitatud, et ta on küllaldaselt arvesse võtnud talupoja keelepruuki ega pole sisse võtnud midagi, mida talupoeg kindlasti ei tarvitaks (Stahl 1637: V–VI). See eksplitsiitne toetumine rahvakeelele kui autoriteedile vastab omaaegsetele humanistlikele ideedele, mida propageeris ka luterlus. Stahlil leiduvaid rahvakeelele võõraid jooni, mida tema uurijad korduvalt on sedastanud, võib esiteks seletada juba eksisteeriva kirjakeele traditsiooniga, millest oli juttu eespool. Teisalt on tegu olnud omaaegsele misjonilingvistikale (vt. lähemalt Lepajõe 1998: 294–298) iseloomuliku implitsiitse veendumusega, et rahva keele subjektiivne ümbertõlgendamine on võimalik ja vajalik, nagu hiljuti on tabavalt kokku võtnud Külli Habicht (2001: 51): “Ilmselt tunnetas Stahl innuka usutegelasena, et jumalasõna selgema ja mõjusama levitamise huvides on temal kui erudiidil õigus ja kohus maakeele väljendusvõimalusi oma äranägemist mööda muuta ning seda saksa keelele tuginedes siinsetele pastoritele arusaadavamaks ja vastuvõetavamaks teha.” Kaasa on mõjunud ka arusaam eksisteerivast universaalsest, loogikaseadustele vastavast grammatikast, millele peaksid vastama kõik keeled, harimatu rahvas lihtsalt räägib vigaselt.

Stahli sõnaraamatu 2309 saksa-eesti sõnartikli põhjal hiljuti koostatud eesti-saksa sõnastikus on erinevaid eesti märksõnu kokku 2199 (Kikas 2002: 182–183). Lisaks abstraktsele ja kiriklikule leksikale leidub Stahli sõnastikus ka rohkesti somaatilist sõnavara, samuti loodust ja igapäevaelu kajastavat keelematerjali, millest ligi 85% on tuntud ka tänapäeval (Kikas 2002: 186–187).

Stahli eesti keele ortograafia lähtub ülemsaksa kirjakeele traditsioonist ja on järjekindlam kui nt. Mülleril. Vokaali pikendusemärgiks on sageli *h* ja *ä* märgiks *e* (*hehste* = *hääste* ‘hästi’), lühikese täishääliku märgiks on järgneva kaashääliku kirjutamine kahe tähega (*kurri* ‘kuri’). *ö* on kirjutatud enamasti *õ*-ga (*pöld* ‘põld’, *könnelen* ‘kõnelen’); *a*, *o* või *e*-ga kirjutamise puhul võib taustal

olla omaaegne hääldus (*aunapuh* ‘aunapuu = õunapuu’, *sanna* ‘sana = sõna’, *pohjast* ‘põhjust’, *keick* ‘keik = kõik’). *g* märgiks on *gk* (võimalik, et tegu oli tänapäevasest veidi tugevama sulghäälikuga: *tigke* ‘tige’). Esinevad saksa ortograafia omased *c*, *ch*, *ck*, *ff*, *w*, *tz*, *x*: *Cörtzus* ‘kõrtsis’, *üchte* ‘ühte’, *offer* ‘ohver’, *wabbadick* ‘vabadik, vabatalupoeg’, *hexitus* ‘eksitus’. Tallinnast pärit ja Järva- ning Virumaal tegutsenud Stahli keeles on mitme Põhja-Eesti murde jooni. Stahli sõnaraamatus on sünonüüme eri murretest, sh. ka Lõuna-Eestist, nt. eP *ember* ‘ämber’, eL *pangk* ‘pang’; eP *hahw* ‘haav’, eL *rei* ~ *reig*; eP *hunt*, eL *sussi* ‘susi’; eP *wend* ‘vend’, eL *welli* ‘veli’ (Kingisepp 1995: 42, vrd. Kikas 2002). Sel puhul on arvatud, et mõned praegu lõunaestilisteks peetavad sõnad olid varem tuntud ka Põhja-Eestis (Kask 1970: 46). Arvestamata ei saa jätta ka võimalust, et need keelendid olid tema teostesse sattunud varasemate kirja-meeste keelest, kelle tekste Stahl tõenäoliselt oma teoste koostamisel kasutas (Habicht 2001: 27). Sünonüümide rohkust on peetud sõnastiku vooruseks (Kingisepp 1995: 42–44). Stahli tekstides on ootuspäraselt eelistatumad sünonüümipaaride põhjaestilised sõnad (Habicht 2001: 27). Nagu Müllerilgi, nii esineb ka Stahli keeles rohkesti (alam)saksa laensõnu (Ariste 1981: 129–147), nt. *Först* ‘vürst’, *Spegel* ‘peegel’, *vordeninut* ‘teeninud’, *günnima* ‘soovima’, *giff* ‘kihv ~ mürk’, *köstlickut* ‘hinnalised’, *doch* ‘ometi’. Stahli sõnatuletuses kasutatud mallid on enamasti tänapäevalgi produktiivsed, nt. *us*-liitelised abstraktnimisõnad, *lik*-liitelised adjektiivid ja *st(e)*-liitelised viisiadverbid. Lisaks tõenäoliselt rahvakeelest pärit tuletistele (nt. *kanane* ‘kanapoeg’, *metsaline* ‘metsloom’) leidub Stahli tekstides palju uudissõnu, mida ta on loonud eesti ja saksa keelt eeskujuks võttes, nt. sks *Überwinder* vaste *ülevõija* ‘võitja’ või sks *unmeßlich* vaste *ilmamõõtlük* ‘mõõtmatu’ (Habicht 2001: 251–273).

Stahli lausestus järgib varasema eesti kirjakeele võõrapäraseid traditsioone. Kasutatakse artikleid, omastavat väljendatakse sageli seestütleva abil (*se waim sest töddest* ‘tõe vaim’) ja käandeid kaassõnade abil (*taiwa sisse* ‘taevasse’, *pohja pehl* ‘põhjal’). Tegusõna eitavates vormides on pöördelõppe (*ep lehwat* ‘(nad) ei lähe’), esineb *saama*-tulevik ning enesekohasust antakse edasi refleksiivpronoomeni *hend* ‘end’ abil (*sihs sahte teije hend rõhmustama* ‘siis te rõõmustate’). Arvsõnafraasis olev nimisõna on mitmuse nimetavas, nt. *kax jallat* ‘kaks jalga’, *ligki wihs tohat meehet* ‘ligi viis tuhat meest’ jne. (Kask 1970: 44–45) jne. Saksapärasuste hulgas on ka asesõnalise täiendi ühildumine põhisõnaga (*münnust hauwast* ‘minu hauast’), *saama*-futuurum (*sihs sahp sünd Christus walgkustama*), passiivivormide rohke kasutamine jne. (Habicht 2001: 30–35). Stahli keele varieeruvus nii ortograafias, leksikas, vormistikus kui süntaktilistes konstruktsioonides (Habicht 2001: 27–30) on selgelt ajastuomane.

Kirjakeeles tol ajal normaalseks peetavast variandirohkusest ja normingute vähesest kohustuslikkusest räägib ka asjaolu, et eri autorite kirjapanekutes on jätkuvalt kas paikkondlikke või mõne teise kirjakeele mõjusid. Nii näiteks on Turu käsikirjas (17. sajandi algusest pärit 19-leheküljeline eestikeelseid usulisi tekste sisaldav käsikiri, mis avastati Soome linna Turu toomkiriku arhiivist ja

mille on tõenäoliselt kirjutanud keegi Eestis kirikuõpetajana töötanud soomlane) selleaegse soome kirjakeele jooni, rootslasest Lars Vigaeuse (Lääne-Eestis asuva Karuse pastor 1639–1663) jutluste eesti keeles aga nii rootsi keele kui ka läänemurde jooni (Kask 1970: 48–51, Paul 1999: 215–217). Teine põhjaeesti keeleõpetus ja sõnastik samast perioodist, Kullamaa pastori Heinrich Gösekeni “Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache”(Tallinn 1660), mis oma mahult tunduvalt ületab Stahli oma (75 lk. grammatikat ja u. 9000 saksa sõna vasted), sisaldab mõndagi läänemurdelist (Kask 1970: 51–55).

Lisaks traditsioonilistele joontele leidub Stahli-järgsete kirjameeste keeles ikka ka uuendusi. Põhja-Eestis asuva Hageri pastori Christoph Blume eesti-keelsetes vaimulikes teostes (1662–1667; vt. lähemalt Lill 1988) on teadlikult eesti tähestikust välja jäetud *q* ja *y*; *ck* asemel on *kk*, *dt* asemel *t*. Samalaadseid muudatusi oli ka toleaegses ülemsaksa ortograafias ja Blume enda saksa keeles. Blume loobub saksa keele määrava artikli tõlkimisest eesti keelde (*sinno perral on Rikkus nink Weggi nink Auw* ‘sinu päralt on rikkus ning vägi ning au’; vrd. Stahli *se: sünno on se Rickus ninck se Weggi ninck se Auw*), ei ühilda aseasonalist täiendit (*minno kurjast Töhist* ‘minu kurjast tööst’; vrd. Stahli: *münnust hexitussest* ‘minu eksitusest’), ei kasuta elatiivi genitiivi asemel (*öikedusse Offrit* ‘õiguse ohvrid’; vrd. Stahli: *needt Offrit sest Öigkussese*) ega saksamõjulist eitust (*erra pexa mind* ‘ära peksa mind’; vrd. Stahli: *erra pexa münd mitte*). Ühtlasi kajastab põhjaeesti kirjakeele variantsus selleaegseid muutusi eesti keeles (ENE 1987: 212): klusiilide nõrgenemist sõna sees ja lõpus (*körgke* > *körge* ‘kõrge’, *peap* > *peab*), *v* kadumist labiaalvokaali kõrvalt (*auwo* > *auo* ‘au’), *i*-lõpulistes diftongidesse *e* ilmumist (*taiwas* > *taewas* ‘taevas’), pikkade täishäälikute diftongistumist (*heh*, *hä* > *hea*), komitatiivi lõpu kujunemist (*armo kaks* > *armo kah* > *armoga* ‘armuga’), *de*-mitmuse levimist (*sullastelle* ‘sulastele’, *witsadega* ‘vitsadega’), *b* kadumist komparatiivi tunnusest (*suhrembat* > *suremad* ‘suuremad’), pöördumatu eitussõna *ei* kujunemist jne.

Esimene meieni jõudnud trükis, mis sisaldab tartu keelt, on 1622. a. Braunsbergis ilmunud katoliiklik käsiraamat “Agenda Parva”. Mitmekeelses käsiraamatus on toodud ristimise, laulatuse, pihi ja viimse salvimise sõnad ka eesti keeles, kusjuures on kasutatud Tartumaa lõunaosa või Võrumaa lääneosa murret. Umbes 180 sõnast koosnev tekst on kirja pandud ladina ja osalt ka poola ortograafialet toetudes ja annab tunnistust tõlkija heast keeleoskusest (Saareste 1938, Mägiste 1939, Kask 1970: 58–60). 16. sajandi ja 17. sajandi alguse tartukeelsetest tekstidest on “Agenda Parvas” leiduv kõige järjekindlamalt lõunaeestiline (vt. Raag 2001: 75, tabel 3).

Rootsiaegse tartukeelse luterliku kirjavara esikteosena ilmus 1632 Riias Joachim Rossihniuse, mitmes Tartu- ja Võrumaa koguduses töötanud pastori kaheosaline kirikukäsiraamat (vt. lähemalt Kask 1970: 60–61, Paul 1999: 242–245, Kingisepp jt. 2002). Selle esimene osa, katekismus, on veel eesti ja saksa keeles; teine osa “Evangelia vnd Episteln ...” sisaldab peaaegu üksnes eesti keelt (saksakeelsed on vaid pealkirjad). Raamatu koostamisel on Rossihniusele

tõenäoliselt eeskujuks olnud põhjaeestikeelsed käsikirjad, sest kohati langeb tekst peaaegu kokku Mülleri ja Stahli vastavate tekstikohtadega. Rossihniuse ortograafia on lähedane Stahli omale, kuid variante on rohkem. Keeletarvitusel leidub lõunaeestilisi jooni nii morfoloogias (*n*-lõpuline inessiiv *lihnan* ‘liinan = linnas’, *ss*-lõpuline translatiiv *mullas* ‘mullass = mullaks’, *n*-pöördelõputa aktiivi indikatiivi preesensi ainsuse 1. pööre *minna ussu* ‘mina usu = mina usun’) kui ka sõnavaras (*eckua* ‘õkva’, vrd. eP *otse; enge*, vrd. eP *vaid; sihwuck* ‘siug’, vrd. eP *madu*). Samas aga leidub ka põhjaeestilisi jooni, nt. sõnalõpulist mitmusemorfeemi *t = d* seal, kus Lõuna-Eesti murretes on tavaliselt nullmorfeem: *nemmat kuhlutawat* ‘nemad kuulutavad’, *õnnistanut* ‘õnnistanud’). Lõunaeestilised vormid on siiski selges ülekaalus. Lisaks on kindla kõneviisi mitmuse 3. pööride sulghäälikuta kuju Tartu murdes ilmselt hilistekkeline, sest 16. sajandi ja 17. sajandi alguse tartukeelsetes tekstides esineb sulghäälikuta vormi *vaid* ühel korral (Raag 2001: 74–75). Ka *nud*-partitsiip on neis tekstides klusiilita *vaid* “Agenda Parvas” (Raag 2001: 75). Komitatiivi, mis juba “Agenda Parvas” oli esinenud väljaarenenumal kujul *nenä-ga* ‘nenäga = ninaga’, *yalgu-ga* ‘jalguga = jalgadega’, väljendab Rossihnius sõna *kahn* abil, mis on nähtavasti loodud põhjaeestilise postpositiooni *kaas* eeskujul: *welje kahn* ‘velje kaan = veljega’ (Kask 1970: 61). Ka sõnavaras ja lausestuses esineb varasemast põhjaeesti kirjakeelest tuttavaid saksapärasusi.

On teateid Tartus koostatud ja 1623. aastal Braunsbergis ilmunud katoliikliku katekismuse-kirikukäsiraamatu kohta, mis on sisaldanud ka lauluraamatu osa ja mille eesti keelt on 1691. aastal ilmunud tartukeelse luterliku kirikukäsiraamatu eessõnas kiidetud puhtaks ja tõeliselt eestipäraseks. See tartukeelne raamat ei ole säilinud (Annus 2000a: 62, 111).

Mitmeid originaalseid seisukohti on esitanud Urvaste pastor Johannes Gutsloff, 1648. aastal Tartus ilmunud esimese lõunaeesti grammatika ja sõnaraamatu “Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” autor, kes ometi viitab nii Rossihniusele kui ka Stahlile (Gutsloff 1998: 32, 34, 44–45). Oma ladinakeelses keeleõpetuses (86 lk.) ja saksa-(ladina)-eesti sõnastikus (1714 saksa märksõna) soovib ta pikki vokaale märkida mitte *h*, vaid diakriitiliste märkide abil (*Kârn* ‘kaarn = kaaren’, *kôlma* ‘koolma’). Gutsloff on märganud palatalisatsiooni (ja püüab seda märkida *j* abil: *Kotj* ‘kott’), sõnatüvedes esinevat laadivaheldust (nominatiiv *Aick* ‘aeg’, *Sussi* ‘susi’, genitiiv *Aja, Soe*) ja omastava käände tähtsust teiste käänete tüvivormina. Ta nimetab omastavat rektiiviks ja võrdleb seda heebrea keele vastava käändega. Gutsloff osutab mitmetele juhtudele, kus eesti keeles artiklit *üks* või *see* ei kasutata: tavaliselt öeldavat *ta om Rammat* ‘see on raamat’, mitte *ta om ütZ Rammat* ‘see on üks raamat’, tavalisem olevat *Jummala Poick* ‘jumala poeg’ kui *se Poick sest Jummalast*. (Vt. lähemalt Kask 1970: 61–62, Lepajõe 1998, Peebo 2001: 21–24.) Gutsloffi tegelik keeletarvitus toetub suures osas Tartu murdele, millega ta Saksamaalt pärit mehena tutvus Tartu ülikoolis õppides, ent tal leidub ka mõningaid töötamiskoha – Võru murde Urvaste murraku jooni (Valmet 1986, Peebo 1995, Keem 1998). Gutsloffi sulest arvatakse pärinevat ka

Vana Testamendi esimese kolmandiku tartukeelse tõlke 640-leheküljeline käsikiri (Tering 1979: 30).

Silmapaistvaim tartu keele mälestusmärk on Uue Testamendi tõlge “Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament” (Riia 1686). Tõlkijateks olid Tartu murde alal sündinud ja tegutsenud pastor Adrian Virginus, tema pastorst isa Andreas ning teised abilised (Paul 1999: 335–346, Põldvee 2000: 283–285, Peebo 2001: 25–30). Raamat, mis oli määratud lugemiseks eestlastele, on tõenäoliselt esimene läbinisti eestikeelne teos üldse (EKA 1965: 148). Võimalust mööda on püütud vältida seda, mis talupojale oleks võõras olnud (Peebo 1989: 726). Ortograafia traditsioonilised jooned on nt. *h* vokaalipikendusmärgina (*Mahmehs* ‘maamees’) ja tähejärjendid *ch*, *tz*, *sz* (*tüchjäs* ‘tühjäss = tühjaks’, *sesinatze* ‘seesinatse’), loobutud on aga *ck* ning tähtede *f*, *q*, *x* ja *y* tarvitamisest. Piiblinimesid on kirjutatud rahvapärasel kujul: *Jahn* ‘Jaan = Johannes’, *Pahwel* ‘Paavel = Paulus’. Enam-vähem järjekindlalt on tarvitatud lõunaeestilist vormistikku: *d*- ~ *t*-morfeemita mitmust (*nemmä olliwa söhnu* ‘nemad olid söönud’), *n*-lõpulist inessiivi (*kigin asjun* ‘kõikides asjades’), *ss*-lõpulist translatiivi (*wehatzesz* ‘vihaseks’) jne. (Kask 1970: 62–64). Sõnavara hulgas on nii tänapäevalgi tuttavat (*Zirgul* ‘linnul’), *Usaida* ‘õue’) kui ka haruldaseks muutunud leksikat (*awwa* ‘avalik, ilmne’, *haugu* ‘rumal, narr’, *heisklemine* ‘vaidlemine’, *pohatama* ‘ohkama’). Sõnavarra kuulub võõrsõnu (ortograafia tänapäevastatud: *element* ‘algaine’, *pelial* ‘paharet’, *marmor*, *ristal* ‘kristall’), kuid vähem kui Stahlil või Rossihniusel. Palju on tõlkelaene (*koduotsma* ‘läbi katsuma’, vrd saksa *heimsuchen*; *vastpalge* ‘võrdkuju’, vrd kreeka *antitypon*); kasutatakse eesliiteid *ilm*- ja *kaa*- (vrd saksa *un*- ja *mit*-): *ilmleplik* ‘leppimatu’, *kaakannatalik* ‘kaastundlik’. Rohkesti on ka tuletisi: *abieluriklik* ‘abielurikkuja’, *patlik* ‘patune’, *sulasus* ‘sulaseks olemine, orjapõli’. Põhiosa sõnavarast ei ole siiski haruldane, vaid on omane kogu eesti keelele või siis tuntud lõunaeesti murderühmas tervikuna. Kitsalt põhjaeestilisi murdesõnu “Wastses Testamendis” peaaegu ei ole. Varasema kirjakeelega võrreldes on kõnesoleva teose keel suur ja teadlik samm rahvakeelsuse suunas. (Vt. lähemalt Peebo 1989 ja Peebo 2001: 34–43.)

Eesti kirjakeele ajaloo sellesse perioodi kuulub ka esimene kindlalt teada olev eestikeelne aabits (1641, tallinnakeelne, vt. Annus 2000a: 74–75) ja eesti koolmeistrite seminari asutamine Tartu lähedal 1684, õpetajaks uuendusmeelne B. G. Forselius.

2.4. Kolmas periood: vana kirjaviisi väljakujunemine ja Piibli ilmumine

Rahvakeelele lähenemist, kirjakeele ortograafilist ühtlustamist – vana kirjaviisi väljakujundamist – ning jõupingutusi täispiibli väljaandmiseks võib pidada tunnuslikuks eesti kirjakeele järgmisele perioodile, mille lõppu võiks tinglikult dateerida põhjaeestikeelse Piibli ilmumisega 1739. aastal. Juba 1684. a oli rootsi (või soome) päritolu, Harjumaal sündinud ja Wittenbergi ülikoolis õppinud Bengt Gottfried Forselius asunud ette valmistama köstreid ja koolmeistreid eesti maarahva seast ja jaoks (Andresen 1981, Piirimäe 1984). Talulaste lugema õpetamisel kasutas Forselius uut ja tõhusat häälimismeetodit, mille puhul võõrtähed *c, f, q, x, y* ja *z* ning vokaalipikendusmärgina kasutatav *h* osutusid segavateks ja tarbetuteks. Lisaks tegi Forselius muid uuendusettepanekuid, nt soovitas ta mitte tarvitada eitavas kõnes pöördelõppe, sest seal polevat neid ka rahvakeeles (Kask 1970: 65–67). Nähtavasti sai Forselius inspiratsiooni samaaegsetest Rootsis ning mujalgi Euroopas käimas olevatest keeleeuenduskatsetest (Piirimäe 1984: 727, Raag 1995, Aarma 1996: 401–402). Forseliuse seminaris õpetust saanud ligi 160 noormehe hulgast tuli umbes 50 koolmeistrit ja kõstrit mitmele poole Eestisse, kes panid aluse eesti talurahvakoolile ning tõhusalt edendasid eesti noore põlvkonna lugemisoskust (Liiv 1934, Naber 1989: 156–170, Peebo 2001: 12–17). Forseliusele on omistatud Riias aastal 1685 või 1686 ilmunud eesti aabits, mille esitrükk pole säilinud. Meieni on jõudnud Riias ilmunud tallinnakeelne (1694) ja tartukeelne aabits (1698, defektne 1700), mida on peetud Forseliuse aabitsa kordustrükkideks ning milles on rakendatud Forseliuse ortograafilisi uuendusi. (Vt. lähemalt Annus 1989, Annus 2000a: 11, Alvre 1983, Naber 1989: 161–162, Raag 1995: 146–148, Aarma 1996.)

Samu ettepanekuid tutvustas Forselius Eesti- ja Liivimaa vaimulike ühistel piiblitõlkekonverentsidel – üldse esimestel eesti keele alastel konverentsidel – aastal 1686 Valmiera lähedal Liepas ning 1687 Pilstveres, kus Liivimaa kindralsuperintendent J. Fischeri eestvõttel püüti vähendada Eesti- ja Liivimaa vaimulikkonna erimeelsusi ning tasandada teed põhjaeestikeelse täispiibli ilmumisele. Tülide üheks põhjuseks oli erinev suhtumine rahvakeelde. Fischeri ümber koondunud Liivimaa vaimulikud olid arvamusel, et raamatuid tuleb kirjutada rahvale omases keeles, Eestimaa konsistooriumi vaimulike tuumik aga oli arvamusel, et eestlased räägivad oma keelt lohakalt ja vigaselt. Lisaks olid nad seisukohal, et eesti keelt peab kirjutama traditsiooniliseks saanud saksa ortograafia kohaselt, millega on juba jõudnud harjuda ka eesti lugejaskond ja millela ei saaks sakslastest vaimulikud eesti keeles kirjutatust aru (Põldvee 1989: 125, Peebo 2001: 31). Forseliuse jt. uuendusettepanekud tõrjuti tagasi, Forselius ise uppus laevahukus 1688. aastal ning uuendusi toetav Fischer lahkus Liivimaalt 1699. Kuid samad seisukohad on fikseeritud Johann Hornungi autorinime all ilmunud 116-leheküljelises ladina- ja saksakeelses teoses “Grammatica Esthonica” (Riia 1693, 116 lk.; sõnastikuosa puudumist korvavad rohked

näited). Tõenäoliselt mitme autori poolt (vt. EKA 1965: 145–147) koostatud grammatika toetub murdeliselt taustalt Põhja-Eesti keskmurde idapoolsetele murrakutele ja on varasemate grammatikatega võrreldes deskriptiivsem, sisaldades ohtrasti paralleelvorme. Lausestus on Stahliga võrreldes rahvapärasem (Kask 1970: 68–71).

Forseliuse-Hornungi lihtsustatud kirjaviisis (mida hiljem hakati nimetama vanaks kirjaviisiks vastandina 19. sajandil läbi murdnud soomepärasele uuele kirjaviisile) on loobutud *h*-st pikendusmärgina ja võõrtähtedest. Vokaali *ä* märgiks on *ä* ning ka *ö* ja *ü* jaoks on oma märk, mitte enam *o* ja *u* koos *e caudata* 'ga nagu seni. Ainult *õ* märkimiseks pole veel oma tähemärki. Vanale kirjaviisile on iseloomulik: 1) rõhulise lahtise silbi pikk vokaal kirjutatakse ühe tähega (*ma* 'maa', *ramat* 'raamat'); 2) rõhulise kinnise silbi pikk vokaal kirjutatakse kahe tähega (*maalt*, *siis*); 3) rõhulise lahtise silbi lühikest vokaali märgitakse järgneva kahekordse konsonandiga (*munna* 'muna', *teggi* 'tegi'). Eestimaa väljaannetes kasutati vahepeal ka kompromislikku nn. vahelmist kirjaviisi, kus nt. vokaali pikkust märkiv *h* oli läbi joonitud osutamaks, et seda pole tarvis *h*-na hääldada (vt. nt. Annus 2000a: 120–123). Uuenduslikus kirja-keeles kajastuvad ka 16.–17. sajandil toimunud muutused rahvakeeles: sulg-häälikud sõna sees ja lõpus on nõrgenenud (*teggo* 'tegu', *istub*), kadunud on *v* labiaalvokaali *u* kõrvalt (*auustama* 'austama', *palluma* 'paluma') ja *t* imperatiivi tunnuse lõpust (Mülleril *moistket* 'mõistke', Stahlil *sahkut* 'saagu', aga Forseliusel juba *tehke*, *õnnistago* 'õnnistagu'), komitatiiv on välja kujunenud (*werrega* 'verega', *sannaga* 'sõnaga').

Et Liivi- ja Eestimaa vaimulikud olid eri meelt nii kirjaviisi, piiblitõlke algteksti kui ka trükiprivileegide asjus (17. sajandi keeletülide kohta vt. lähemalt Aarma 1996: 401, Paul 1999: 355–421, Annus 2000a: 10–11, Peebo 2001: 31–33, Laanekask 2003a), takerdus piiblitõlgete ilmumine mõlemas kirjakeeles ja jäi Põhjasõja jalgu. Selles Rootsi-vastases sõjas, mida 1700–1721 pidas Venemaa koos Taani, Saksi, Poola ja teistega, kaotas Rootsi oma ülemvõimu Läänemere ääres ja oli sunnitud loovutama mitmeid alasid. Eesti oli 1700–1710, mil Vene väed Eesti ala lõplikult hõivasid, üks ägedamaid Rootsi-Vene lahingutandreid ja kaotas sõjategevuse, nälja ning katku tõttu umbes kaks kolmandikku elanikkonnast: rahvaarv langes 120–140 tuhandeni (Mäesalu jt. 1997: 129). Ametlikult läksid Eesti alad Venemaa koosseisu 1721. aastast. Nii luteri usk kui ka saksa aadli ja vaimulikkonna halduslikud struktuurid ning mõjuvõim jäid püsima. Pärisorjus, mis Rootsi valitsusajal oli veidi leeven-
dunud, tugevnes drastiliselt. Eestikeelse Piibli ilmumisega samal 1739. aastal kuulutas Liivimaa aadel Vene kesk-
võimu heakskiidul nn. Roseni deklaratsioon, et talupoeg on täielikult oma hõrra omand: teda võib müüa ja pärandada ning tema maa ja muu vara kuulub mõisnikule, kes võib selle kasutamise eest määrata koormisi oma äranägemise järgi (Vahtre 1994: 75). Saabunud rahu-
aeg tähendas aga ka võimalust kosuda ja jätkata enne Põhjasõda alustatud maa-
keelse vaimuliku kirjanduse koostamist ning väljaandmist.

Tartukeelset täispiiblit siiski avaldada ei suudetud. 1715 ilmus Tallinnas põhjaeestikeelne “Uus Testament”, mis on võrreldes varasemate käsikirjaliste tõlgetega läänemurdelisem, kuid muus osas Forseliuse-Hornungi uuendusettepanekuid järgiv (Kask 1970: 72–73, Paul 1999: 400–403). Hakkas ilmuma ka esimene eestikeelne kalendriseeria (arvatavasti 1719 Tallinnas, vt. Annus 1974), ilmus aabitsaid ja nii tallinna- kui tartukeelseid kirikukäsiraamatuid, millest tuli võtta kordustrükke: rahvas oli hakanud lugema. Hakkab ilmuma ka poolilmalikku pietistlikku lugemisvara (esimene teadaolev neist tartukeelne, 1737, vt. Annus 2000a: 180–181). 1730. aastatel Eestisse jõudnud hernhuutlik äratusliikuminegi ergutas kirjaoskust omandama. 18. sajandi üks suurema levikuga vanakirjaviisilisi raamatuid oli pietismisõbralike Põhja-Eesti pastorite poolt koostatud neljaosaline “Eesti-Ma Kele Koddo- ning Kirko-Ramat” (katekismus, evangeeliumid ja epistlid, lauluraamat ja palveraamat, Halle 1721), mida koos veidi muudetud kordustrükkidega ilmus üle 140 000 eksemplari (EKA 1965: 183–185, EVRT 2000: 194–195).

Viimati mainitud teose koostajate hulka kuulus ka Tallinna lähedal Harjumaal asuva Jüri kihelkonna pastor Anton Thor Helle (1683–1748), kes oli sündinud ja kasvanud Tallinnas ning teoloogihariduse saanud Kieli ülikoolis. Helle põhjaeestiline keeleõpetus “Kurtzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache” (Halle 1732) sisaldab u. 80 lk. grammatikat, esimese trükis ilmunud eesti-saksa sõnastiku ligi 7000 sõnaga ning taime- ja kohanimede ja laensõnade valimikuga, lisaks veel koos abulistega koostatud lugemikuosa: tähtpäevade kombeid, 525 vanasõna, 135 mõistatust ja 10 kahekõnet koos saksa tõlkega; kõik kokku üle 400 lehekülje (EKA 1965: 196). Võrreldes Hornungi grammatikaga on Thor Hellel vähem paralleelvorme ning idamurdelisi jooni, kasvanud on läänemurde mõju. Grammatika näitematerjal on suures osas uudne ja põhineb eelkõige Harjumaa keelepruugil (Valmet 1985). Sõnastikuosa toetub ühe Thor Helle kaasaegse, Pärnu ja Tori pastori Salomo Heinrich Vestringi käsikirjalisele läänemurdes eesti-saksa sõnastikule (vt. Vestring 1998), mida Thor Helle on lühendanud nii lausenäidete, sõnatähenduste kui ka murdevariantide poolest (Kask 1970: 75–93). Thor Helle selgelt norminguline käsiraamat valmistas ette põhjaeestikeelse Piibli tõlget, mille kallale oli asutud juba vähemalt 1725. aastal (Ross 2002: 83).

Põhjaeestikeelne täispiibel “Piibli Ramat” ilmus Tallinnas 1739. aastal kokku 6015 eksemplaris, 1773 lisandus sellele veel 4000 eksemplari (Annus 2000a: 183, 221). Kui arvestada, et Eesti rahvaarv tõusis 18. sajandi lõpuks poole miljonini (Mäesalu jt 1997: 133), siis teeb see ühe eksemplari iga 50 Eesti elaniku kohta. Koos muu trükisõnaga ulatub kirjakeel nüüd mõjutama ka rahva-keelt. Piibli tõlkijateks-revideerijateks oli peale Thor Helle ka teisi Lääne- ja Harjumaa ning Tallinna pastoreid (Paul 1999: 422–434, Ross 2002). Piibel on üsna ühtlases vanas kirjaviisis, lisamärkidest on kasutusel ñ vastava hääliku pikkuse eristamiseks: *miñna* ‘minna’, *minna* ‘mina’. Vokaalidevahelist *j*-i märgitakse *i*-ga: *poiad* ‘pojad’. Võrreldes 1715. a “Uue Testamendiga” on pika täishääliku asemel hakatud tarvitama diftonge: mitte *pä* ‘pää’, vaid *pea*, mitte

sääl, vaid seäl ‘seal’, mis tähendab Põhja-Eesti murretes aset leidnud arengu aktsepteerimist. Piibli keel sisaldab mitmete Põhja-Eesti murrete erijooni, kuid varasemate tekstidega võrreldes on suurenenud läänemurde osa. Viimasele viitab nt. v ulatuslikum kadumine labiaalvokaali kõrvalt (*sui* ‘suvi’, *tuike* ‘tuvike’), määrsõnaliite *-ste* ülekaal (*töeste*, *ussinaste*, aga ka *hästi*). *keel*-tüüpi sõnade sisseütlev on läänepoolsetele murretele iseloomulikult *kele* ‘keelde’, *mele* ‘meelde’. Seesütlev on tugevaastmeline (*külges* ‘küljes’, *kohtas* ‘kohas’). Esineb läänemurdelist *e-* ja *a-*mitmust (*poegele* ‘poegadele’, *tähtaks* ‘tähtedeks’) ning verbi umbisikulise tegumoe lühemaid vorme (*warrastud* ‘varastatud’, *selletakse* ‘seletatakse’); ent leidub ka pikemaid: *austatakse*. Põhja-Eesti eri murdeist pärit paralleelvorme esineb mujalgi: vaheldumisi nõrga- ja tugevaastmelisi vorme kindla kõneviisi oleviku mitmuse 3. pöördes (*tewad* ~ *teggewad* ‘teevad’, *peawad* ~ *piddawad*; ülekaalus on siiski tugevaastmelised vormid nagu *hoidwad*, *tundwad*), *nud*-kesksõna variante (*piddanud* ~ *piddand*) jm. Sisseütlevas on *sse-lõpu* kõrvallühikesi vorme (*kambri* ‘kambrisse’, *taewa* ‘taevasse’) ja vanema *i-* mitmuse kõrvallühikesi vorme (*neist mehhist*, *tütrile* ‘tütardele’) on ikka rohkem *de*-mitmust (*pagganatele*). Esineb arhailisi või omaaegses kirja-keeles juba traditsiooniliseks saanud tüve- ja sõnakujusid (*kattukse* ‘katuse’, *meletomad* ‘meeletud’, *sanna* ‘sõna’, *keik* ‘kõik’). Lausestuses torkab silma osasihitisega liialdamine (*panni Josepiti nende jure*), sest Hornungi grammatikast alates oli akusatiivina kui sihitise käändena esitatud praeguse partitiivi vorme. Harvem on liialdatud täissihitisega (*näggi ommad wennad*). Omadussõnaline täiend harilikult ühildub nimisõnaga (*suures kõrbes* ‘suures kõrbes’, *pahhaist többedest* ‘pahadest tõbedest’), kuid eriti alaleütlevas ja mitmusevormides esineb ka vanemat tüüpi sõnaühendeid, kus omadussõnaline täiend ei ühildu: *hea ja laia male* ‘heale ja laiale maale’, *kõrge paikade* ‘kõrgete paikade’. Keskvõrdega koos on veel arhailine osastav: *wäggewam meid* ‘meist vägevam’. Traditsiooniliselt palju on kaassõnalisi väljendeid: *ütles preestride wasto* ‘ütles preestritele’, *keige maade sees* ‘kõikides maades’. (Vt. lähemalt Saareste 1939, Kask 1970: 93–97.) Piibli rikkaliku sõnavara hulgast on esile tõstetud heebrea laene nagu *Jaana-lind* ‘jaanalind’, *Peemot* ‘jõehobu ~ elevant ~ veekoletis’, *Jaspe-kiwwi* ‘jaspis’, *Man* ‘manna’ (Ariste 1981: 160–167), murdesõnu nagu *udris* ‘kärmas’ või *öördama* ‘peale kaebama’ (Saareste 1939: 223–224) ning mitmesuguseid fraseologisme ja ütlushi (Krikmann 1996). Lutheri piiblitõlkega võrreldes on eesti tõlge originaalilähedasem, sest pastorid kasutasid tõlkimisel originaaltekste (Rannut 1989, Ross 1995, 2002). Keerulise ja mitmekülgse sisuga ning väga autoriteetse suurteose ilmumine rikastas ja ühtlustas eesti kirjakeelt ning parandas selle staatust. Nagu varem Stahlhi teostest, nii sai nüüd ka piiblitõlkest normatiivne tekst, millele kas toetusid või end vastandasid järgnevad kirjamehed. Ulatuslikum loobumine piiblikeele iseloomulikest joontest tähendas nüüdsest peale kas hoolimatust või uuendusmeelsust. Esimese piiblitõlke aegamööda arhailiseks muutunud keelt on hiljem ilukirjanduses püütud jäljendada (F. Tuglas, J. Peegel, A. Vihalemm jt.) ja sellest on tulnud omaette stiiliväärtus, mille säilitamise üle nüüdisaegses

piiblitõlkes on palju vaieldud (Paul 1999: 457–462). 1739. aasta täispiibel on eesti kirjakeele ajaloo alus- ja tähtteos, mille analüüsimisel jätkub tööd veel pikaks ajaks.

2.5. Neljas periood: kirjakeele piiride laienemine, ühise kirjakeele taotlemine, katsed reformida ortograafiat

Eesti kirjakeele ajaloo järgmise perioodi lõpuks võib tinglikult pidada 1857. aastat, mil Tartus hakkas ilmuma tallinnakeelne rahvusepos “Kalevipoeg” ja Liivimaal kaks tallinnakeelset nädalalehte. Üks neist lehtedest, “Tallorahwa Postimees”, tuli välja Tartus, teine, kogu Eestist lugejaid leidnud “Perno Postimees”, Pärnus. Kõnesolevat perioodi iseloomustab kõigepealt kirjakeele piiride suur laienemine nii trükiste arvu, keele kasutusvaldkondade kui ka kirjutajate ja lugejate poolest. 1715–1800 ilmus kokku 348 raamatut, neist 68 tartukeelset, 1801–1850 kokku 803 raamatut, neist 150 tartukeelset (Annus 2000a: 12–25). Ilmalik register oli eesti kirjakeeles seni olnud üsna juhuslik: ilmunud oli juhu- luulet (vt. Althoff, Valmet 1973), teadaandeid ja reeglistikke. Nüüd hakkab otse rahvale mõeldud ilmalikku lugemisvara jõudsamalt juurde tulema. Esimeste eesti aabitsate kohta on teateid juba 16. sajandi lõpust, kuid esimene kindel teade aabitsa olemasolust on aastast 1641; vanim säilinud aabits on pärit aastast 1694 (Annus 1989: 558).

Seniste lühikeste ABD-raamatute (vt. lähemalt Annus 1989, Andresen 1993) ja kalendrite (esimene eestikeelne kalender ilmus oletatavasti 1719, vrd. Annus 1974 ja Annus 2000b: 13) kõrvale hakkab ilmuma õpetlikku ja hinge- kosutuslikku jutukirjandust. Esimesed teadaolevad sedalaadi raamatukesed (EKA 1965: 198–202) on Urvaste pastori J. Chr. Quandti tartukeelne “Se wagga Karjus, Henning Kuse” (1737) ja tundmatu(te) autori(te) tallinnakeelne “Hansu ja Mardi jutt” (1739). 1782 ilmuvad mahukamad tallinnakeelsed didaktilised juturaamatud baltisaksa literaadi F. G. Arveliuse ja Saaremaa pastori F. W. Willmanni sulest.

19. sajandil laieneb nii autorite kui teemade ring. Õpetliku lugemisvara kõrval saavutavad populaarsuse mitmesugused robinsonaadid ja sentimentaal- sed kannatus- ning röövlilood (vt. lähemalt Vinkel 1966). Hakkab ilmuma tarbekirjandust tervishoiu, aiapidamise, loomaravitsemise, kokakunsti, viina- ajamise, kartulikasvatuse jm. aladelt. 1805. aastast ilmub regulaarselt kolm kalendrisarja (EKA 1965: 253, Annus 2000b: 26). Kord aastas ilmuv tähtsamat oli eriti oodatud kalendrisabas leiduva lugemisvara pärast. Trükitakse esimesed mahukamad rahvakooli õpperaamatud ja populaarteaduslikud teosed, mille autoriteks on baltisaksa kirjameestest pastorid. Nii näiteks ilmuvad tallinna- keelsetena O. W. Masingu aabits “ABD ehk luggemise-Ramat Lastele” (1795) ja entsüklopeediaalaadne lugemik “Pühhapäwa Wahhe-luggemissed” (1818) ning P. H. Frey aritmeetikaõpik “Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst” (1806). Tartu keeles ilmub G. G. Marpurgi sisukas lugemik “Weikenne oppe-

tusse nink luggemisse Ramat” (1805). Ilmub tallinnakeelne esimene talurahvaseaduse tõlge (1802), millele järgneb teisi.

Soodsalt mõjus kirjakeele arengule perioodika tekkimine, kuivõrd on tähele pandud, et perioodika liidab seni hajutatult kujunevat kirjakeelt ning võimaldab katsetada ja arendada erinevaid registreid: ilukirjanduslikku, vaimulikku, ametlikku, publitsistlikku (Duličenko 1981: 248–249). Nii kalendrid kui ka esimesed eesti perioodikaväljaanded – tallinnakeelsed “Lühhike õpetus” (1766–1761, väljaandjad P. E. Wilde ja A. W. Hupel) ja “Marahwa Näddala-Leht” (1821–1823 ja 1825, O. W. Masing) ning tartukeelne “Tarto maa rahwa Näddali-Leht” (1806, G. A. Oldekop, J. Ph. v. Roth jt.) – tähendasid uut stiimulit kirjakeele kasutamiseks ja kiirema infoleviku algust.

Jõudsalt kasvas rahvaarv: 18. sajandi lõpu poolelt miljonilt 750 tuhandele 1858. aastal. Üle 90% rahvastikust elas maal. (Vahtre 1994: 100 – 101.) Eestlaste varasema lugemisoscuse kohta on tehtud oletusi põhiliselt raamatute trükiarvude ja elanike arvu põhjal, arvesse on püütud võtta ka kirikuvisitatsioonide andmeid koolide ja koduõpetuse kohta. 18. sajandist hakkas kirjaoskajate arv kiiremini tõusma (Liivaku 1995: 39–43, 64–66). Ühe hinnangu kohaselt on 1726 osanud lugeda u. 10% talupoegadest (ENE 1987: 344). Kirjaoskajate suhtarv on olnud paikkonniti küllaltki erinev, näiteks 1775 Rõngus 26,1%, Kodaveres 34,2%, 1776 Kambjas 60%, 1786 Tarvastus 72% (ENE 1987: 344). Nekrutite kirjaoskust uurides on selgunud, et 1790. aastatel oskas lugeda 40% Eestimaa kubermangu, 55% Liivimaa Eesti mandriosa, 62,3% Saaremaa ja 70,9% Tallinna nekrutitest (Aarma 1990: 222, 186). 1850. aastatel oli Eestis kirjaoskajaid keskmiselt 70–80% (Aarma 1990: 184–185). Kirjaoskus tähendaski tol ajal peamiselt lugemisoscust; kirjutada oskajaid oli nekrutite seas vähe (1850. aastatel 5–10% ringis), sest algastme talurahvakoolides hakati kirjutamise õpetamist ametlikult nõudma Liivimaal 1851 ja Eestimaal alles 1867 (Aarma 1990: 227). Harvades teise astme talurahvakoolides (kihilkonnakoolides) oli kirjutamist õpetatud juba varem, ilukirjaõpikki oli ilmunud (Rosenplänter [1820]).

Talurahva lugemis- ja kirjutamisoscusele aitas kaasa hernhuutlik äratusliikumine, mis tuli Eestisse 1730. aastate alguses ja, olles vahel ortodoksse luterluse poolt vaenatud, kutsus esile rikkaliku käsikirjalise kultuuri tekke (tõlked ja nende ärakirjad, kirjad, aruanded) ning eestlaste seast olevad kirjamehed ja jutlustajad (EKA 1965: 205–229). Ühtlasi tähendas hernhuutlus rahvale võimalust suhteliselt omaalgatuslikuks ühistegevuseks ja avas tee sotsiaalse tõusu poole – kirjaoskajaid ja joomapahest vabasid hernhuutlasi rakendati meelsasti mõisaametites.

Samal perioodil hakatakse taotluslikult kirjutama originaalset, mittetõlkelist eesti keelt (O. W. Masingu “Ehstnische Originalblätter für Deutsche” 1816) ning haritud kirjameeste hulka sugeneb oma eesti identiteeti ilmutavaid mehi, kes pole vaimulikud (K. J. Peterson, F. R. Faehlmann, F. R. Kreutzwald, J. V. Janssen). Eesti kirjakeele norm laieneb nii ainealati kui ka murdeliselt ja sotsiaalselt taustalt, muutudes ühelt poolt rahvakeelele lähemaks, teiselt poolt

rahvusvahelisemaks (uute ainevaldkondade stiil ja rahvusvaheline sõnavara). Normeeringud ei jõua selle laienemisega sammu pidada: A. W. Hupeli grammatika ja sõnaraamat “Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte” (1780, 2., täiendatud trükk 1818) suudab kodifitseerida vaid osa kirjakeele normist ja püüdlemine “eesti keele täpsema tundmise” poole on tunnuslik kogu perioodile (Laanekask 1992: 1172–1185).

Side Euroopa valgustusega oli tihe, sest töö ja leiva otsinguil saabus Baltimaale jätkuvalt noori õpetatud mehi Saksa ülikoolidest. Prantsuse ja saksa kirjanduse ning ajakirjanduse tellimine ning lugemine oli baltisaksa haritlase jaoks enesestmõistetav. 18. sajandi Tallinnas kirjastatud J. J. Rousseau saksa-keelne teostekogu või Riias avaldatud I. Kanti ning J. G. Herderi teosed on selge märk Baltimaade kuulumisest tolleaegse kõrgkultuuri konteksti. Siin tegutsenud nimekatest valgustajatest-romantikutest ongi ehk tuntuim mõnd aega Riias töötanud Johann Gottfried Herder, kelle teoseid siinmail kõrghritlaste hulgas hoolega loeti. Lihtrahvas, kelle surematu hinge eest ju varemgi oli püütud hoolt kanda, otsekuu avastati uuesti ja rahva minevik ning osalt ka tulevik ümbritseti romantilise oreooliga. Pingutusi eesti kirjakeele arendamiseks juhtis just nimelt herderlik emakeeleideoloogia, mille kohaselt keel on rahva ainuomase, unikaalse vaimu avaldus ning just sellisena uurimist ja harimist väärt (Undusk 1995: 581–583, Jansen 2000: 1174–1176). Tugevnes pärisorjuse kriitika, otsiti võimalusi paremaks majanduskorralduseks ning kõigi riigialamate, kaasa arvatud pärisorise eesti talupoja inimväärsemaks eluks.

Moodsate ideede levikule Eestis ja Balti kubermangudes üldse aitas tõhusalt kaasa Tartu ülikool, mis Põhjasõja aegu oli tegevuse lõpetanud, ent 1802 taas avati. See Venemaa Balti kubermangude jaoks mõeldud saksa õppekeelega kõrgkool tõmbas ligi haritlasi silmapaistvatest Saksa ülikoolidest ja pisitasa hakkas sellesse õppima pääsena ka eesti päritolu noorukeid. Paljud viimastest saksastusid, kuid osa jäi rahvusromantiliste ideede mõjul truuks oma päritolule ja edendas uut sündimas olevat rahvuskultuuri. Sellised Tartu ülikooli kasvandikud on näiteks omapärane eesti luuletaja ja literaat Kristian Jaak Peterson, arstid, kirjanikud ja keelemehed Friedrich Robert Faehlmann ja Friedrich Reinhold Kreutzwald ja mitmed teised. Ent valgustus- ja romantismiideedest kantud eestiharrastus levis paljude baltisaksa literaatide hulgas, sõltumata rahvuslikust päritolust.

Estofiilse innukuse silmapaistvamaid ilminguid on Tartu ülikooli kasvandiku, Pärnu pastori Johann Heinrich Rosenplänteri välja antud saksa-keelne ajakiri “Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache” (1–20, 1813–1832). Ajakirja kaastööliseks on enamik tolleaegseid estofiile ja selles leidub kirjutisi eesti ortograafiast, morfoloogiast, süntaksist, sõnavarast, eesti kirjakeelest ja murretest, eesti keele ajalooost ja tulevikuväljavaadetest, eesti värsiõpetusest ja folkloorist, kirjandusarvustusi, eestikeelseid tekstinäiteid jm. Rosenplänter ja mitmed tema kaastöölised olid arvamusel, et parimat keeletarvitust võib õppida rahvasuust, mitte abstraktsetest keelereeglitest ja senisest võõrapärasest kirjakeelest. Seniste ladina või saksa eeskujude asemele tõusid

sugulaskeeled soome ja liivi. Eesti keele ja kultuuri eluõiguse ja arenguvõime tõestamise kõrval saab ajakirjas keskseks ühise kirjakeeleni jõudmise võimaluste ning meetodite vaagimine. Rosenplänter oli ise arvamisel, et ühiseks kirjakeeleks peaks saama tallinna keel (Rosenplänter 1814, Siimo 1977), mis oli suurema territooriumi ja kõnelejate arvuga ja tema arvates rikkam ning reeglipärasem. Seda ühist keelt võib rikastada murrete, soome keele, sõnade tuletamise, arhaismide ja võõrkeeltest võetud laenude abil (Rosenplänter 1814). Kuid Rosenplänter andis oma ajakirjas sõna ka teistele arvamustele. Ühise kirjakeele poole püüdlemine ajakirjas “Beiträge” on mitmetahuline protsess, kus tulevasele ühisele kirjakeelele aluseks saava keelevormi otsingud liituvad katsetega täiendada kirjakeele norminguid ja tõsta keele ning seda kõneleva rahva arengutaset ning prestiiži (Laanekask 1983). Samasugust estofiilset ideoloogiat esindavad ka esimesed eestiainelised teadusseltsid: 1817 Johann Wilhelm Ludwig von Luce poolt asutatud Kuressaare Eesti Selts (Arensburgische Ehstnische Gesellschaft) ning selle haruseltsina Tartu-Võru praostkonna pastorite poolt 1818 loodud Eesti Õpetatud Selts Tartus (Ehstnische Gelehrte Gesellschaft zu Dorpat), mille tegevus 1830. aastateks küll hääbus (Siimo 1983: 443–445). Kirjakeele arengule aitasid palju kaasa hiljem alustanud laiema profiiliga ja oma teadusväljaannetega Õpetatud Eesti Selts (Gelehrte Ehstnische Gesellschaft, loodi 1838 Tartu ülikooli juurde) ning Eestimaa Kirjanduse Ühing (Estländische Literarische Gesellschaft, 1842 Tallinnas).

Kõnesolevale perioodile ongi iseloomulik eesti keele staatuse mõningane tõus. Eesti keel tervikuna oli veel sotsiaalmurde seisundis (ühiskonnaredelil kõrgemale tõusnu läks tavaliselt üle saksa keelele). Ometi sai selgeks, et keel, milles on võimalik kirjutada ja rääkida vägagi keerulistest asjadest, keel, mida õpetatakse ülikoolis (taasavatud Tartu ülikoolis oli aastast 1803 eesti ja soome keele lektoraat, mille haldajad vaadeldaval perioodil õpetasid küll vaid eesti keelt, vt. Rätsep 1979) ja keel, mida mitmed haritud mehed väidavad olevat rikas, väärtuslikke ajaloolisi andmeid sisaldav ja arenemisvõimeline, on midagi muud kui harimatu talupojamurrak.

Eestlaste emantsipeerumist rahvusena tõukasid tagant talurahvaseadused (1816 ja 1819), millega Eesti- ja Liivimaa talupojad formaalselt vabastati pärisorjusest. Maa jäi siiski mõisniku omaks ja selle kasutamise eest tuli tasuda renti kas rahas, või kui seda polnud, siis tööga – nn. teorenti. Tasapisi jõukus ometi kasvas. Täiendavad seadused (1849 Liivimaal, 1856 Eestimaal ja 1865 Saaremaal) aitasid kaasa sellele, et vahepealse teorendi asemele tuli raharent ning 1850. aastatel sai alguse ulatuslikum talude päriseksostmine, mis jätkus ka järgnevatel aastakümnetel. Talude päriseksostmine oli kiirem Liivimaal, mis oli Eesti ala jõukam ja haritum osa.

Tartu keel hakkas sel perioodil taanduma. Ühelt poolt oli eestikeelse raamatu väljaandmine ikka rohkem muutumas äriliseks ettevõtmiseks, millest loodeti tulu. Väikesele Kagu-Eestile omakeelsete raamatute trükkimine ei tasunud end majanduslikult ära. Näiteks väidab A. W. Hupel oma grammatika eessõnas, et 124st Eesti kihelkonnast kasutab tartu keelt vaid 17 Tartu- ja Võrumaa

kihelkonda (Hupel (1818: [12]). Seetõttu peeti vajalikuks ühist kirjakeelt (Laanekask 1984: 679). Teisalt soosis ühise kirjakeele mõtet euroopalik rahvusideoloogia (Jansen 2000: 1174–1177). Ühisele eesti kirjakeelele pürgimisel tekkinud keelevaidluste käigus 19. sajandi esimesel kolmandikul selgusid järgmised seisukohad: 1) senine tartu keel ei suuda igavesti eksisteerida oma territoriaalse kitsuse ja puudujääkide tõttu morfoloogias ja leksikas; 2) et ka tallinna keel pole puudusteta, peaks ühiseks kirjakeeleks saama kompromisskeel, mis sulataks kokku head ja jätaks kõrvale halvad omadused; 3) et sellise keele loomine ja juurutamine oleks vaevaline ja aeganõudev, püsigu esialgu senine olukord. Oma kirjakeele häid pooli näitavatel Tartu- ja Võrumaa pastoritel (W. F. Steingrüber, G. A. Oldekop, J. F. Heller, F. G. Moritz, L. W. Moritz jt.) õnnestus saavutada, et tartu keelt ei tõrjutud trükistest, koolist ja kirikust järsult välja (Laanekask 1992: 1192 – 1193). Ometi jäi tartu keel üha rohkem vaid vaimuliku kirjasõna keeleks ja taganes sealtki tasapisi, samal ajal kui keelekasutajate jaoks muutusid ikka aktuaalsemaks ilmalikud valdkonnad. 19. sajandi esimesel poolel ilmuvatest raamatutest on 53,4% usulise sisuga, sajandi teisel poolel on neid veel 27,8% (Liivaku 1995: 98). Tartu keele elujõust annab siiski tunnistust kord juba mainitud fakt, et 803st teadaolevalt 19. sajandi esimesel poolel ilmunud raamatust on 150 olnud tartukeelsed (Annus 2000a: 25).

Kirjakeele sellel arenguperioodil saab selgeks ka ortograafia reformimisvajadus ja ilmuvad esimesed teosed uues kirjaviisis. Seoses võrdlev-ajaloolise keeleteaduse eeletapiga oli eesti keelekorraldajatele selgeks saanud eesti ja soome keele sugulus (Laanekask 1988a), ning keelekirjelduses ja normimises otsitakse tuge soome keele lahendustest. Senine vana kirjaviis ei võimaldanud alati eristada esimese välte konsonanti teise- või kolmandavältelisest: grafeem *walli* võis tähendada nii *vali*, (*selle*) *valli* kui ka (*seda* või *sellesse*) *valli*. Juba 1822. a avaldab soomlane A. I. Arwidsson “Beiträge’s” artikli, milles ta soovib üle minna soomepärasele kirjaviisile. Ortograafiat püüdis diakriitiliste märkide abil häälduspärasemaks muuta ka pastor ja suurepäraselt eesti keelt valdav kirjamees, Rosenplänteri mõttekaaslane Otto Wilhelm Masing, kelle mitmetest ettepanekutest läks läbi *ö* märkimine. Trükimärgi autoriks on Tartu trükiladuja Carl Michler, kes 14. juulil 1819 soovitas Masingul kasutada kreeka tsirkumfleksi *o* peal (Anvelt jt. 1996: 120). Oma ortograafiavariandid olid ka J. H. Rosenplänteril, Õpetatud Eesti Seltsi rajajal ning autoriteetsel keele- ja kirjamehel Friedrich Robert Faehmannil ja teistel. Soomepärase ortograafia sobivust eesti keelele põhjendas Põhja-Eesti rannikukihelkonna Kuusalu pastor ja eesti keelemees Eduard Ahrens oma keeleõpetuses “Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes” (1843, 2. trükk koos lauseõpetusega 1853). Esimene uues kirjaviisis raamat on Kuusalu naaberkihelkonna Jõelähtme pastori Gustav Heinrich Schüdlöffeli “Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal” (1844). Uue kirjaviisi veendunud pooldajaks sai 1850. aastate alguses Peterburi akadeemiku, soomlase A. J. Sjögreni mõjul ka ajajärgu autoriteetsem eesti kirjamees, eesti rahvuseepose “Kalevipoeg” looja Friedrich Reinhold Kreutzwald. (Vt. lähemalt Kask 1958: 22–83, Tomingas 1979, Alvre

1993: 201–202, Raag 1999a: 61–65.) Vana kirjaviisi muutumine vanameelsuse märgiks ja uue kirjaviisi tegelik läbimine toimus kirjakeele arengu järgmisel etapil.

2.6. Viies periood: tartu keele hääbumine, uue kirjaviisi läbimurre, eesti kirjakeele staatuse tõus

Eesti kirjakeele arengu järgmist arengujärku võiks tinglikult dateerida aastatega 1857–1905. Eesti ajaloos on see erakordselt tähtis periood, mil senise seisuse-ühiskonna piirid lagunevad ja luuakse eeldused demokraatliku tsiviilühiskonna ning Eesti rahvusriigi tekkeks. See protsess kulgeb eestlaste rahvusliku ärkamise ja konsolideerumise ning majandusliku ja ühiskondliku edenemise vormis. Majanduslikult tähendab see aeg seniste naturaalmajanduslike suhete hääbumist ja kaubanduslik-rahaliste suhete läbimurret, oma talude päriseksostmist mõisnike käest, linnade jõudsat kasvu ja tööstuse arengut. Perioodi lõppu jääv venetsusaeg ei suuda eestlaste rahvuslikku iseseisvumist ja eesti keelekollektiivi ühisteadvuses toimuvat eesti keele staatuse tõusu kuigivõrd pidurdada.

Eesti kirjakeele ajaloos iseloomustavad seda aega kaks suurt pürgimust: esiteks kõiki eestlasi ühendava ühise ja normikindla kirjakeele poole püüdlemine ja teiseks eesti keelele kõrgema staatuse taotlemine, s.t. haritud, “õige” eesti keele kasutamine saksa (ja vene) keele asemel või vähemalt kõrval igal elualal, kus toimisid eestlased. Mitmekülgne keele- ja kirjamees Karl August Hermann kirjutab näiteks oma grammatikat (Hermann 1884a) soovitades, et õiget kirja-keelt peavad eelkõige oskama kooli- ja kirikuõpetajad, kohtuametnikud, vallakirjutajad, kirjanikud, lastevanemad ja üldse kõik haritud eestlased (Hermann 1884b). Kumbki pürgimus sellel perioodil veel päriselt ei teostunud. Kuid ikkagi kujuneb eesti keelest ja eriti ühisest eesti kirjakeelest tõusva rahvuse üks olulisemaid märke. On raske leida rahvusliku liikumise ja selle järelaja eestlasest suurkuju, kes ei tegeleks innukalt eesti kirjakeelega. Baltisakslased jäävad eestikeelsete tekstide loojatena ja keele arendajatena kõrvaliseks, keskseks saavad haritud eestlased ise (Hennoste 1997: 55). Perioodi lõppu ja ühtlasi uue arengujärgu algust sobib märkima noorte eesti haritlaste kultuurirühmituse “Noor-Eesti” esimene koguteos. See ilmub suure ühiskondliku pöörde, Vene 1905. aasta revolutsiooni aastal ning selles sisaldub programmiline üleskutse: olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks (Noorte püüded 1905: 17). Samas on avaldatud hilisema silmapaistva keelekorraldaja Johannes Aaviku esimene pikem keeleartikkel “Eesti kirjakeele täiendamise abinõuudest”, mida võib pidada uue etapi alguseks eesti kirjakeele forsseeritud rikastamisel ja korrastamisel. Aavik (1905) visandab programmi eesti keele arendamiseks ja deklareerib, et eesti keelest ja kirjandusest peab saama intelligentsi keel ja kirjandus.

19. sajandi teisel poolel hääbuvad tartu keel ja vana kirjaviis. Sajandi keskpaiku on tartu keeles veel vaid 15% , 1860. aastate lõpul 5% kirjasõnast

ning see suhtarv kahaneb veelgi (Kask 1970: 186, 190). Iseloomulik näide on, et lõunaeestlaste oma suurmees, Põlva kandist pärit pastor ja keeleteadlane, rahvusliku liikumise juhtfiguure ja hilisem eesti rahvaluule suurtõlkumise organisator Jakob Hurt kutsus 1865. aastal üles raamatukeelena “tallinna murret” kasutama, rõhutades, et kõigil rahvastel on kombeks kasutada üht kirjakeelt, mis rahvast ühendab (Laanekask 1992: 1193). 1873. aastal Tartus tööd alustanud Liivimaa jaoks vallakooliõpetajaid ette valmistavas seminaris kasutati õpetuskeelena esialgu nii tallinna kui tartu keelt, mõne aasta pärast tartu keele kasutamisest loobuti (Sirk 1984). Siiski on veel 20. sajandi algultki teade, et Põlva kihelkonnas on lapsevanemad keeldunud tallinnakeelset õpikut ostmast ja praost on koolmeistrilt nõudnud usuõpetuse õpetamist tartukeelsete raamatute järgi (Liivaku 1995: 81 – 82). Tartu keele hääbumise põhjusteks on kokkuvõttes: 1) väiksemast territooriumist ja kasutajate arvust johtuv majanduslik ebatusvus; 2) väiksema mahuga ja sisuliselt vaesem korpus; 3) kodifikatsiooniprobleemid (grammatikaid ja sõnastikke ebapiisavalt); 4) tallinna ja tartu keele suhteline lähedus (territoriaalsete murretega võrreldes); 5) moderniseeruva eesti ühiskonna vajadus ühise kommunikatsioonivahendi järele; 6) rahvusliku ideoloogia võidulepääs ja eestlaste uue, ühtse rahvusliku identiteedi kujunemine, mille üks tugisambaid on ühine kirjakeel; 7) subjektiivne faktor – tartu keelele ei olnud 1830. aastatest peale enam piisavalt autoriteetseid pooldajaid. (Vt. lähemalt Laanekask 2001.)

Lugemisoskus paraneb ja lisandub mitmekesisemat lugemisvara. 1897. aastal oskab Eestis lugeda 96% üle 9-aastastest (Liivaku 1995: 86). Sajandi keskpaigast alates kahekordistub eestikeelsete raamatunimetuste arv iga 10–20 aasta järel: 1851 – 40, 1865 – 81, 1890 – 186, 1901 – 444. Summaarselt ilmus aastatel 1851–1875 raamatunimetusi 1371, 1876–1900 oli eri raamatuid 4683, 1901–1917 aga juba 8673 (Liivaku 1995: 88). Juurde tuleb eestikeelseid ajalehti: 1860–1870 ilmub neid 4, 1880 – 9, 1890 – 11, 1900 – 12 ja 1905 – 22 (Liivaku 1995: 109). Esimene eestikeelne päevaleht “Postimees” hakkab Tartus ilmuma 1891. Rahva lugemishuvi näitab koduraamatukogude olemasolu ja rahvaraamatukogude tekkimine: 19. sajandi teisel poolel rajati viimaseid Eestis 153 (Jansen 1993: 346).

Eesti kirjakeele kasutussfäärid täituvad ja täienevad. Hakkavad ilmuma nõudlikumat kunstilist maitset rahuldavad ilukirjandusteosed, mille autorite keel mõjutab eesti kirjakeele normi (F. R. Kreutzwald, L. Koidula, A. Saal, E. Bornhöhe, E. Vilde, A. Kitzberg jt). Ilukirjanduses hakkavad tasapisi eristuma autorikõne ja tegelaskõne, tegelasi hakatakse iseloomustama ka nende keelekasutuse abil. Avaldatakse eestikeelseid erialaõpikuid, nt. füüsika (1855, vt. Liivaku 1995: 103), agronoomia (Jakobson 1869), eesti keele foneetika (Weske 1879), eesti keele grammatika (Hermann 1884) jne. K. A. Hermann teeb katset entsüklopeediat välja anda (“Eesti Üleüldise teaduse raamat”), millest vihikute kaupa ilmub 1900–1904 vaid mahukas A-tähe köide ja 1906 vihik teisest, B-tähe köitest (Liivaku 1995: 104). Eesti keelt hakatakse õpetuskeelena kasutama paljudes kihelkonnakoolides, teatud piirangutega ka madalama astme

omavalitsusorganites (valdades) ja eesti seltsides. Õppeainena on eesti keel kavas õpetajate seminarides ja Tartu ülikoolis. Teatrilaval olid kohalikud saksa näitetrupid aeg-ajalt katsetanud eestikeelseid vahepalu publiku lõbustamiseks – selle kohta on teateid juba 18. sajandi lõpust alates (EKA 1965: 322–324). Eesti rahvusliku teatri alguseks on traditsiooniliselt peetud Lydia Koidula komöödia “Saaremaa onupoeg” ettekannet Vanemuise seltsis 1870 (Põldmäe 1978). Eestikeelse teatriharrastuse suurt populaarsust osutab seik, et aastaks 1908 oli Venemaa draamakirjanduse arhiivis 1332 eestikeelset näidendit (Liivaku 1995: 105).

Suulise keele norm on ikka veel palju murdepärasem kui kirjutatud keelel. Osalt just seda peab silmas teenekas fennougrist, Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemik Ferdinand Johann Wiedemann, kui ta oma 1875. a. ilmunud ligi 700-leheküljelise teose “Grammatik der ehstnischen Sprache” eessõnas väidab, et eestlane ise mõistab oma keelest täielikult ainult kohalikku murret, üldtuntud ja -kasutatavat keelevormi veel polevat (Wiedemann 1875: III).

Eesti keelekollektiiv liitub tihedamalt, sest infolevik kiireneb ja liikumisvõimalused lisanduvad. Senise *maarahvas* asemele (varem kirjasõnas sageli veel *Tartu-ma rahwas* ja *Tallinna-ma rahwas*) tulevad kasutusele uued enesnimetused *eesti rahvas* ja *eestlane* (Ariste 1956, Grünthal 1997: 215). Rahvuslik propaganda kutsub eestlast üles eestlaseks jääma. Kui populaarne eestlasest rahvakirjanik ja ajakirjanik, rahvusliku liikumise juhtiv tegelane Johann Volde- mar Jannsen siirdub 1863. aasta lõpul Pärnust Tartusse ja hakkab senise “Perno Postimehe” asemel avaldama nädalalehte “Eesti Postimees”, saadab ta lehetellijatele oma portree: soliidselt riides härrasmees ja pildiallkiri “*Eestimees! jä iggas rides ja igga nimme al Eestimehheks, siis olled aus mees omma rahwa es.*”

Kõnealusel perioodil eesti keelekollektiiv aga ka kihistub nii elualati, varanduslikult kui tõekspidamistelt. Eesti keeles hakatakse tegema poliitikat ja kirjakeeles eksisteerivad variandid hakkavad saama erakondlikku värvingut. Radikaalsem rahvuslus eesotsas kirjamehe ja ühiskonnategelase Carl Robert Jakobsoniga vastandab end teravalt baltisaksa aadlikele ja vaimulikele. Hari- matuse või alalhoidliku sakste- ning pastoritekuulekuse märgi saavad tasapisi külge nii murdeline keel (eri piirkondade murded, tartu keel, Piibli tõlkes olevad läänemurdelisused) kui ka vana kirjaviis.

Uue, soomepärase kirjaviisi pooldajaid on esialgu vähe. Üks neist on autori- teetne F. R. Kreutzwald, kes korduvalt vana kirjaviisi naeruvääristab ja uue kaitseks sõna võtab (Kask 1958: 87 jj.). Nt. rahvaraamatus “Kilplased” (1857) pillkab ta J. V. Jannseni läänemurdelist keelt ja vana kirjaviisi. Kooliõpikud, vaimulik kirjandus ja laia levikuga rahvaraamatud ning ajalehed ilmuvad endiselt enamasti vanas kirjaviisis. Kui 1864. aastal ilmub ÕES-i kirjastusel J. Hurda brošüür “Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud wiisi”, kutsub see esile koolmeistrite vastuseisu (Kask 1958: 123 jj.). Uue kirjaviisi läbimineku otsustavad tegelikult C. R. Jakobsoni menüü- uuekirjaviisilised kooliraamatud (“Uus Aabitsaraamat” 1867, “Kooli Lugemise raamat” I – III,

1867–1876) ning nooremate koolmeistrite poolehoid uuele kirjaviisile (Kask 1958: 146–157, Tomingas 1979: 740). Kui 1869 ilmunud eestikeelseist raamatuid oli uuekirjaviisilisi vaid viiendik (Kask 1958: 161), siis 1872–1874 ilmutest olid uues kirjaviisis umbes pooled, 1875 u. kolmveerand ja 1879–1880 u. 90% (Kask 1958: 177, 192). Hääbuv tartu keel säilitas üldiselt ka vana kirja viisi, uus kirjaviis sai tunnuslikuks ühisele põhjaeestilisele keelele (Kask 1970: 188). Rahvusliku liikumise häälkandja, J. V. Jannseni toimetatud nädalaleht “Eesti Postimees” läheb lõplikult uuele kirjaviisile üle alles pärast seda, kui aastal 1872 esimese ametliku koosoleku pidanud Eesti Kirjameeste Selts asub kindlalt pooldama uut kirjaviisi (Kask 1958: 170–171).

Eesti Kirjameeste Selts seab oma esmaseks ülesandeks anda välja eesti-keelseid raamatuid ning harida ja ühtlustada eesti kirjakeelt. Esmakordselt asuvad kirjakeele korraldamisega järjekindlalt tegelema eestlastest kirjamehed ise. Mõned autorid on aastat 1872 pidanud koguni eesti keelekorralduse algusaastaks, ent keelekorraldusega tegeldi ka eesti kirjakeele varasematel sajanditel.

Eesti kirjakeel oli muutunud olude jaoks liialt variandirohke. Kõikuvust tõi kaasa kõigepealt kahe kirjaviisi üheaegne eksisteerimine ja see, et uus kirjaviis ei olnud veel kõigis üksikküsimustes välja kujunenud. Teiseks tulvas kirjakeelde eri territoriaalmurrete jooni, sest eesti keeles olid hakanud kirjutama need, kelle esimeseks keeleks oli olnud eesti keel. Olukorras, kus Piibli keeleautoriteet oli vähenemas, autoriteetne normeeriv grammatika ja sõnaraamat aga puudus, toetusid kirjamehed senisest vähem olemasolevale kirjakeele traditsioonile ja olid kindlamad oma keeleoskuses.

Nii näiteks oli läänemurde alalt pärit J. V. Jannseni ja tema tütre, armastatud isamaalüüriku Lydia Koidula keeles läänemurdelisi ja /või Piibli keelest tuttavaid jooni nagu *v* kadumine (*sui* ‘suvi’, *palla* ‘palav’), *i* asendumine *e*-ga (*penk* ‘pink’, *linnudke* ‘linnudki’, *priskeste* ‘priskesti’), tugevaastmeline seesütlev (*lautas* ‘lauas’), nõrgaastmeline *de*-mitmus (*õlladega* ‘õlgadega’), tugevaastmeline oleviku mitmuse 3. pööre (*weddawad* ‘veavad’), *ta*-liiteta kesksõna (*kirjutud* ‘kirjutatud’), tugevaastmeline *da*-tegevusnimi (*lendada* ‘lennata’), *va*-ta lihtmineviku mitmuse 3. pööre (*ollid* ‘olid’, *tahtsid*; vt. lähemalt Kask 1984: 132–135).

Lääne-Virumaalt pärit kirjanik F. R. Kreutzwald kasutas palju *si*-lõpulist mitmuse osastavat (*metsasi* ‘metsi’, jõgesi ‘jõgesid’), nõrgaastmelist seesütlevat (*lukus*, *kohas*), *de*- mitmuse kõrval *i*-mitmust (*päevil* ‘päevadel’, *paelust* ‘paeltest’), läbisegi senisele kirjakeele traditsioonile vastavaid tugevaastmelisi läänemurdelisi olevikuvorme (*andwad* ‘annavad’, *kiitwad* ‘kiidavad’) ja keskmurdele omaseid nõrgaastmelisi olevikuvorme (*seisawad*), senises kirjakeeles olnud *id*-lõpulisi minevikuvorme mitmuse 3. pöördes (*hüüdsid*, *hakkasid*) kõrvuti murdepärastega (*hakkasiwad*, *paniwad* ‘panid’; Kask 1984: 126–132).

Idamurde alalt pärit C. R. Jakobsoni keeles on nõrgas astmes *d* säilinud (*kuduwad* ‘koovad’, *wedad* ‘vead’), palju on *si*-lõpulist mitmuse osastavat (*kirjasi* ‘kirju’, *seesugusi* ‘seesuguseid’) ja idamurdele eriti omaseid nõrga-

astmelise oleviku vorme (*jõuawad, kannawad*), *va*-lisi lihtmineviku vorme (*oliwad* 'olid', *saaksiwad* 'saaksid' ja isegi *ei wõinuwad* 'nad ei võinud') ning umbisikulise tegumoe *tatud-*, *tatakse*-vorme (*nimetatakse, imetatud*; Kask 1984: 136–139).

Keeleteadlane ja luuletaja Mihkel Veske, kes ise oli pärit Lõuna-Eestist Paistust, oli teadlasena arvamusel, et eesti kirjakeel peab järjekindlamalt toetuma Põhja-Eesti keskmurdele ning kirjaviis peaks olema võimalikult häälduspärane. Seepärast soovitas ja kasutas ta senisest kirjakeele traditsioonist üsna erinevaid vorme (*kieel* 'keel', *muoodi* 'moodi', *murred* 'murded', *pian* 'pean', *tuad* 'toad', *selsi* 'seltsi', *poegana* 'pojana'; Kask 1984: 146–152).

Kesk-Eestist Põltsamaa kihelkonnast pärit keele- ja kirjamees K. A. Hermann pooldas ja kasutas pika täishäälikuga vorme (*pääl* 'peal', *sääl* 'seal', *keel, rööm*) ning madaldunud vokaaliga laadivahelduslikke vorme (*pean, toad, näöd*). *keel*-tüüpi sõnades pidas ta kohasemaks kasutada *ida-* ja *lõunapoolsetes* murretes (ka tema kodumurrakus) levinud *de*-list sisseütlevat (*meelde, juurde, äärde*). Lihtmineviku mitmuse 3. pöördes pooldab Hermann *va*-lisi vorme (*palusiwad* 'palusid'), umbisikulises tegumoes pikemaid *tatakse-*, *tatud*-kujusid: *kirjutatakse* ja *kirjutatud*, mitte *kirjutakse* ja *kirjutud* (Kask 1984: 157–160).

Kolmandaks suurendas variantide hulka tartu keele hääbumine: tekkivasse ühiskeelde segunes Lõuna-Eestist pärit autorite toodud lõunaeestilisi jooni. Näiteks J. Hurt kasutas *ida-* ja *lõunapoolsetele* murretele toetudes *va*-lisi vorme lihtminevikus ja tingivas kõneviisis ning *tatud-*, *tatakse*-vorme umbisikulises tegumoes. Kodukandi murdele omastest joontest kasutas ja soovitas Hurt järgsilbi *o*-d (*asjost* 'asjadest') ja *ää*-lisi vorme seniste *ea*-liste asemele (*hää* 'hea', *sääl* 'seal'; Kask 1984: 141–146).

Erinevad teoreetilised seisukohad olid lisapõhjus kirjakeele suurele variant-susele. Nii Veske, Hermann kui ka Hurt olid keeleteaduse doktorid (Veske väitles Leipzигis 1872, Hermann samas 1880, Hurt Helsingis 1886) ja otsisid tuge oma keelepädevusele lisaks ka keeleajaloost ja soome keelest. Kokkuleppele jõudmist raskendasid ka rahvuslike kirjameeste poliitilised erimeelsused, keeleseisukohtade seostamine ühe või teise poliitilise leeriga (nt. Jakobson ja Veske kuulusid rahvusliku liikumise radikaalsemasse, Jannsen, Hurt ja Hermann mõõdukamasse tiiba). Paljud eelnevates näidetes esitatud vormid jäid pikalt vaidlusaluseks ja stabiliseerusid alles kirjakeele arengu järgmisel etapil.

Kirjakeele tekkinud segadust ei aidanud esialgu leevendada ka autoriteetse keelemehe F. J. Wiedemanni tööd (eesti-saksa sõnaraamat 1869, eesti keele grammatika 1875), mis pole normatiivsed, vaid keele kaasaegset seisundit kirjeldavad. Teoreetilist tuge sealt ometi saadi, ning nt. lõunaeestilise sõnavara kiiret sulandumist tekkivasse ühiskirjakeelde võib vähemalt osalt pidada Wiedemanni sõnaraamatu teeneks. Kapitaaalsest sõnaraamatust ilmus 1893 täiendustega uustrükk J. Hurda toimetusel. Teoreetilist tuge pakkus ka Wiedemanni artikkel Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes (Wiedemann 1873), milles autor rõhutab ühise ja korrastatud kirjakeele tähtsust tõusvale rahvusele ja annab

soovitusi keele rikastamiseks ja ühtlustamiseks (vt. lähemalt Saari 1979: 661 – 666).

Eesti Kirjameeste Seltsis tehakse korduvaid katseid kirjakeelt ühtlustada ja ka ajakirjanduses vaieldakse kirjakeele üle ägedalt (vt. Kask 1970: 288–333, Kasik 1999: 85–96). Uue Testamendi uuekirjaviisilise, redigeeritud trüki ettevalmistamise käigus avaldab komisjoni kuuluv J. Hurt selgitava artikli (Hurt 1886), millest hästi ilmneb, milliste eesti kirjakeeles eksisteerivate variantide vahel tuli valida (Raag 1999a: 67–70). Loobutud on teise- ja kolmandaväteliste häälikute eristamisest (*murded*, mitte *murred*), kirjutatakse *au* ja *nõu* (mitte *auu*, *nõuu*), *hüüu* ja *luua* (mitte *hüü*, *lua*), *vea* ja *loa* (mitte *via*, *lua*), *hea* ja *pea* (mitte *hää*, *pää*), *nüüd* ja *rõõm* (mitte *nüid*, *rõem*), *tamm* ja *kepp* (mitte *tam*, *kep*), *mul*, *sel* ja *jah* (mitte *mull*, *sell*, *jahh*), *kottki* ja *tammgi* (mitte *kottgi*, *tammki*), *Jumal* ja *Issand* (mitte *jumal*, *issand*), *teine* ja *lõikama* (mitte *tõine*, *leikama*), *kõik* ja *sõna* (mitte *keik*, *sana*), *saja* ja *sõja* (mitte *saa*, *sõa*) jne. Hiljem normiks kujunenust lahknevalt on otsustatud kirjutada nt. *kiireste* ‘kiiresti’, *ammet* ‘amet’, *ommeti* ‘ometi’, *senni* ‘seni’, *kunni* ‘kuni’, *tallitama* ‘talitama’, *meele* ‘meelde’, *meresse* ‘merre’, *hädasse* ‘hätta’ jne. Uuekirjaviisiline Uus Testament ilmus aastal 1888, kogu Piibel 1889 (Paul 1999: 591–593).

Keelekollektiivis tekkinud nõudlust stabiilsete ja põhjendatud normingute, “õige keele” järele osutavad kujukalt nt. sellised normeerivad keelekäsitlused nagu J. Kurriku raamat “Kirjutamise õpetus” (1882), sama autori artikkel “Üleüldiselt pruugitav kirjaviis” (peaaegu kõigis eesti lehtedes 1886), J. Nebocati “Kündja”, Eesti keeleõpetus, nenda kui Eestikeelt Kesk-Eestimaal räägitakse” (1884) või H. Eineri “Lühike eesti keele õpetus” (1885).

K. A. Hermanni normatiivne “Eesti keele Grammatik” (1884), esimene eestikeelne keeleõpetus, saab ilmunisel küll ägeda kriitika osaliseks, kuid on tagantjärele osutunud mõjukaks (Kask 1970: 288–308). Hermanni normingutest on praegu tarvitusel nt. pikavokaalsed variandid sõnadest *hää*, *nüüd*, *rääkima*, *rõõm*, *süü*, *võõras* (mitte *heal*, *nüid*, *reakima*, *rõem*, *süi*, *võeras*), madaldunud vokaal laadivaheldussõnade nõrgas astmes (*tuba* : *toa*, *viga* : *vea*, *süsi* : *sõe*, *magu* : *mao*; mitte *tuba* : *tua* jne), *de*-illatiiv (*keelde*, *juurde*, mitte *keele*, *juure*), *le*-allatiiv ka kaasrõhulise silbi järel (*jalgadele*, mitte *jalgabelle*), nõrgastmeline essiiv (*pojana*, mitte *poegana*), *tu*- karitiivide ja järgarvsõnade lühemad genitiivivormid (*õnnetu*, *kolmanda*, mitte *õnnetuma*, *kolmandama*), mitmuses *sid*- ja vokaalpartitiiv (*jalgu* ~ *jalgasid*, mitte *jalgasi*), umbisikulise tegumoe süsteempärased vormid (*kirjutatakse*, *kirjutatud*, mitte *kirjutakse*, *kirjutud*), *i*-lõpulised adverbisufiks (*armsasti*, *ajuti*, *põlvili*, mitte *armsaste* jne). Muuhulgas pärinevad Hermannilt paljud eesti grammatikaterminid (*nimetav* ‘nominatiiv’, *omastav* ‘genitiiv’, *osastav* ‘partitiiv’ jt. Käändenime-tused; lisaks sellised terminid nagu *häälik*, *ainsus*, *mitmus*, *kääne*, *pööre* jt.).

Üks põhjus, miks mitmed Hermanni normingud pikapeale läbi läksid, võib olla ka see, et need kajastasid põhja- ja lõunaeesti keelepiiril oleva “keskse perifeeria” keelt (vt. lähemalt Pajusalu 1997). Oma osa mängis ka mõjukate

opponentide M. Veske ja J. Hurda kõrvalejäamine keelepoleemikast: Veske läks 1887 soome-ugri keelte lektoriks Kaasani ülikooli ja suri seal 1890, Hurt omakorda tegutses alates 1880. aastast Peterburi eestlaste Jaani koguduse pastorina ning keskendus põhiliselt rahvaluule kogumisele. Sajandivahetuse kirjakeel oli aga veel jätkuvalt ebastabiilne ja variandirohke (vt. Ahven 1958: 12–31, Kask 1984: 170–179).

Palju uut tuleb sellel perioodil kirjakeele sõnavarasse. Lisaks rahvapärasele leksikale võetakse kasutusele rohkesti uusi oskus- ja kultuursõnu, mille hulgas on nii tõlkelaene kui ka oma- ja võõrsõnu (nt. Kreutzwald: *organ, reuma, mädanik, põletik, palavik, süsinik, vesinik, hapnik, möödanik, tulevik, kristlane, kuninganna, laviin, reegel, täheldama, rahvus, voores, omadus*; Hurt: *alaealine, laevastik, sõnastik*; Jannsen: *raudtee, krediitkassa, parlament, partei, poliitika, president, dollar*; Jakobson: *avaus, kiltkivi, ollus, vurle*; Hermann: *helilooja, heliredel, avamäng, kääne, häälik, peenendus, rõhk, tähestik, sisseütlev, seesütlev, seestütlev*; Grenzstein: *male, malend, maletama, näidend, kirjand, naljand*). Märगतavad on puristlikud tendentsid (vt. lähemalt Raag 1999a: 95–102): püütakse eelistada omatuletisi, keeleajalooliselt algupärasemaks peetavaid sõnu ja morfoloogilisi vorme. Osa soovitusi läks läbi, osa jäi kõrvale ja mõjuvad praeguseks koomiliselt. Hermann nt. on soovitanud kasutada laensõna *kahvel* asemel omasõna *ahing*, võõrsõna *spetsialist* asemele tuletist *osklane*, mis on tuletis verbist *oskama*, laensõna *oper* ~ *oper* asemel tuletist *lauleldus* jne. (Ahven 1958: 10).

Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat (1869) ei sobinud igapäevaseks kasutuseks oma teadusliku transkriptsiooni ja deskriptiivse laadiga, kuid hakkab ilmuma seletavaid ja kakskeelseid sõnaraamatuid, mis aitavad leksikaalsesse normi selgust tuua ja seda kinnitada. Hermannini entsüklopeediakatsest oli juba juttu. A. Grenzsteini “Eesti Sõnaraamat” (1884) toob 1649 uut ja võõrast sõna, mis on varustatud seletustega ja jagatud soovitatavuse ning tuntuse alusel nelja rühma. J. Johanson-Pärna “Vene-Eesti Sõna-Raamatust” (1885) ilmub kuni 1917. aastani 5 trükki ja see sisaldab eesti vasteid u. 16 000 märksõnale. Ilmub ka mitme autori koostatud “Eesti-Vene sõnaraamat Wiedemanni järele” (u. 25 000 märksõna, 1890), lisanduva poliitikasõnavaraga peab toime tulla aitama Tallinna ajalehe “Uus Aeg” poolt välja antud “Ajalehelugeja Sõnaraamat” (1903). Eesti vasteid 35 000 märksõnale sisaldab J. Ploompuu ja N. Kanni “Tarvilik Saksa-Eesti sõnaraamat” (1902) jne.

Kirjelatud protsesside tulemusena eesti keele ja eriti eesti kirjakeele sotsiaalne staatus vaadeldaval perioodil üldiselt tõuseb. Eesti keele seisundi parandamiseks nõutakse eesti keelele suuremaid õigusi ametiasutustes, emakeeletundide arvu suurendamist algkoolides, murdekeele asendamist ühiskeelega Võru praostkonna koolides, eesti keele õpetamist gümnaasiumides, eesti keele professuuri loomist Tartu ülikoolis (vt Ahven 1958: 31, Raag 1999a: 54–59). Eesti päritolu tippharitlaste erakirjavahetusse jõuab senise saksa keele asemel tasapisi eesti keel (Laanekask 2003b). Perioodi lõpu poole on eesti keele staatus tõusnud sedavõrd, et eesti haritlaskodudes, kus seni kodukeeleks oli

endastmõistetavalt olnud hariduskeel (saksa, hiljem harva ka vene), hakatakse kõnelema eesti keelt ja kahe rahvuse vahel kõikuvad poolkeelsed (*kadaka-sakslased, pajuvenelased*) on muutunud ka eestlaste pilkeobjektiks (Liivaku 1995: 82, Hennoste 1997: 56–58, Paul 1999: 66–73, Raag 1999a: 54–59). On tavaline, et sajandi lõpu poole lehekuulutustes olevates tööpakkumistes nõutakse kolme kohaliku keele (eesti, saksa, vene) oskamist (Jansen, Saari 1999: 240). Ent kihelkonna- või linnakoolist kõrgem haridus on ikka veel vaid saksakeelne, 1880. aastatel algaval venestamisperioodil venekeelne.

Vene keskvoimu poolt 1885. aastal Balti kubermangudes ametlikult käivitatud põlisrahvaste venestamine tähendas tagasilööki eesti keele staatusele: ühe prestiižikeele (saksa) kõrvale ja asemele suruti vägivaldselt teist – vene keelt. Aleksandrikoolist, mis rahvusliku liikumise ühe suurritusena oli kavandatud andma eestikeelset kreiskooliharidust (gümnaasiumile eelnev tase), tuli venekeelne linnakool (1888–1906 Põltsamaa lähedal Kaarlimõisas). Eesti keel tõrjuti vaid maa-alkgoolide esimesse-teise klassi (1892. aastast olid needki ametlikult venekeelsed) ning linnakoolides ja mujal vaid emakeele- ja usuõpetustundi. Kohtute (välja arvatud kõige alama astme kohus) ja kohalike omavalitsuste asjaajamiskeeleks seati vene keel. Eestisse tuleb venelastest õpetajaid ja ametnikke, kohanimesid asendatakse venekeelsetega (*Tartu > Jurjev, Triigi vald > Aleksandri vald*).

Venestamine tähendas hoopigi ka eesti rahvusliku liikumise radikaalsemale tiivale, kes oma rahvuslikes püüdlustes end baltisakslusele vastandades oli seni lootnud tuge Vene valitsuselt ja Peterburi ning Moskva slavofiilselt ajakirjanduselt. Eesti Kirjameeste Selts takerdub omavahelistesse tüldesse ja pealekaebustesse ning suletakse valitsuse käsul 1893. Eestikeelset kirjasõna siiski ei keelata, nagu talitati Leedu ja Läti katoliiklaste emakeelsete trükistega, ja selle maht kasvab. Tartu ülikoolist sunnitakse lahkuma saksa professoreid: kui 1889 on Tartus professoritest veel 86,9% sakslased, siis 1900 on sakslasi järel veel vaid 19,4%; 75, 5% professoritest on venelased. 1889 ülikooli eesti keele lektoriks saanud K. A. Hermann peab õpetuskeelena kasutama vene keelt (senise saksa keele asemel). Keelde tuleb vene laene, nt *trastu* 'tere', *prassai* 'head aega', *guläitama* 'jalutama', *kultuura* 'kultuur', *sisteema* 'süsteem', *tirann* 'türann'. (Vt lähemalt Vahtre 1994: 111–121, Selirand, Siilivask 1996: 268–275, 280–283, Raag 1999a: 74–80.)

Ent rõhutagem: eestlaste enamiku silmis jääb emakeele kõrgstaatuse püsima ja eesti kirjakeel säilitab oma positsioonid ilukirjandus-, ajakirjandus- ja vaimuliku keelena. Jätkub eesti keele kasutamine teatrilaval ja hoogustavas eesti ühistegevuses (põllumeesteseltsid, rahvaluule suurkogumine, laulukoorid, raamatukogud, näiteringid, karskus- ja tuletõrjeseltsid, piima- ja laenuühistud jm). Esiletõstmist väärib J. Hurda poolt 1888. aastal käivitatud rahvaluule kogumise suuraktsioon, milles osaleb üle 1400 korrespondendi peaaegu kõigist Eesti kihelkondadest ja paljudest eesti asundustest väljaspool Eestit. Kui Hurt 1907. aasta jaanuaris sureb, on kokku kantud üle 100 000 lehekülje rahvaluulet, mille

teaduslikku publitseerimist Hurt oli juba alustanud, otsekui sümboolse märgina igivana suulise kultuuri ja uue kirjaliku kultuuri ühinemisest.

Eestlaste suur trump on nende arvuline ülekaal Eestis: 1881. a Balti provintside rahvaloenduse järgi on Eesti üle 890 000 elaniku hulgas 94,4% neid, kelle emakeel on eesti keel. Linnades on eesti keelt emakeelena kõnelevaid 54,9% (Vahtre 1994: 111). 1897. a ülevenemaalisel rahvaloendusel on Eesti üle 980 000 elaniku hulgas eestlasi 90,6% (ligi 890 000), venelasi 3,9% ja sakslasi 3,5%. Lisaks elab üle 120 000 eestlase mujal, nii et kokku elab eestlasi Vene impeeriumis veidi üle miljoni, neist ligi 57 000 Peterburi kubermangus ja üle 25 000 Petseri kubermangus (vrd Vahtre 1994: 117).

Demograafilised näitajad ei ole muidugi ainus põhjus, miks eestlased Eestis 20. sajandi alguseks rahvusena säilinud olid ja tõusuteed käisid: seisuste lagunemine ja rahvuste esiletõus on Euroopa 18. ja 19. sajandi keskseid protsesse, millesse edukalt suutsid lülituda ka eestlased (vt. selle kohta lähemalt Jansen 1993: 351–352, Jansen 2000).

1881–1897 kasvab Eestis eestlastest riigiametnike arv 5%-lt 52%-le (Selirand, Siilivask 1996: 271). Maal oli madalama astme omavalitsus siirdunud eestlaste hooleks juba 1866. aasta vallaseadusega (Laur jt 1997: 8–9), linnadeni jõuab järg 20. sajandi alguses. 1901 saavutavad eestlased ja lätlased võidu Valga linnavalimistel ja Valga saab eestlasest linnapea, 1902 valitakse Tartu linnavalikokku eestlasest ajakirjanik ja ühiskonnategelane Jaan Tõnisson, hilisema iseseisva Eesti juhtivaid poliitikuid ja riigimehi. 1904. aastal saavutab eesti-vene blokk Tallinna linnavalimistel võidu, tõrjudes baltisakslased kõrvale, abilinnapeaks saab Konstantin Päts, teine iseseisva Eesti silmapaistev riigimees. (Vahtre 1994: 118–121.)

Võib niisiis paradoksaalsel kombel öelda, et venestusaeg murendas seisuslikku hierarhiat ja nõrgendas oluliselt saksa keele positsioone, venestuse leevenedes 1905. a. revolutsioonis oli eesti identiteedile ja keelele toetumine hõlpsam kui varem. (Vt. ka Hennoste 1997: 57–60, Jannsen, Ruutsoo 1999: 540–550.)

Eesti kirjakeele ajaloo neli sajandit 16. sajandist kuni 20. sajandi alguseni märgivad võõrkirjakeelte toel ja põliste eesti murrete baasil tekkinud kahe monofunktsionaalse ja variantiderohke pisikirjakeele teed ühe polüfunktsionaalse kirjakeeleni, millest siin käsitletud aja lõpuks oli saanud eesti rahvusliku identiteedi oluline koostisosa ja eesti keelekollektiivi tähtis kommunikatsioonivahend. Selle kommunikatsioonivahendi lihvimine ja teaduse, riigivalitsemise ning kogu koolihariduse keeleks väljaarendamine ootas veel ees.

Kasutatud kirjandus

- Aarma, Liivi 1990.** Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekruti-nimekirjade andmeil). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Aarma, Liivi 1996.** Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus 6, lk. 399–406.
- Aarma, Liivi 1996b.** Kindralsuperintendent Johann Fischer – Piibli väljaandmise organisatsioon Liivimaal. – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996. B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 2. Tartu, lk. 51–57.
- Aavik, Johannes 1905.** Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest. – Noor Eesti I. Tartu: „Kirjanduse Sõprade” kirjastus, lk. 114–131.
- Ahrens, Eduard 1845.** Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten. Reval: Franz Kluge.
- Ahven, Eeva 1958.** Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused IV. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Altoa, Villem, Aino Valmet 1973.** 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhu-luule. Tallinn: Eesti Raamat.
- Alvre, Paul 1983.** B. G. Forseliuse aabitsate keelest. – Emakeelest oskussõnadeni. Emakeele Seltsi aastaraamat 26/27, 1980/1981. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 46–50.
- Alvre, Paul 1984.** Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas. – Keel ja Kirjandus 6 ja 9, lk. 335–342, 538–543.
- Alvre, Paul 1993.** Eduard Ahrens grammatikuna ja keeleuudajana. – Keel ja Kirjandus 4–5, lk. 199–211, 277–281.
- Alvre, Paul 1997.** Kas XVI sajandi eestikeelse kirja kirjutaja oli soomlane? – Keel ja Kirjandus 8, lk. 534–546.
- Andresen, Lembit 1981.** B. G. Forselius ja eesti rahvakooli algus. Metoodiline materjal eesti keele ja ajaloo õpetajale. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uuri-mise Instituut.
- Andresen, Lembit 1993.** Eesti aabits reformatsioonist iseseisvusajani. Tallinn: Koolibri.
- Annus, Endel 1974.** Millal ilmus esimene eestikeelne kalender? – Keel ja Kirjandus 10, lk. 611–612.
- Annus, Endel 1989.** Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole. – Keel ja Kirjandus 9, lk. 558–560.
- Annus, Endel 1991.** Eestikeelne raamat Rootsi aja viimastel aastakümnetel. – Keel ja Kirjandus 5, lk. 283–288.
- Annus, Endel (toim) 2000a.** Eestikeelne raamat 1525–1850. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- Annus, Endel 2000b:** Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Anvelt jt. 1996** = Anvelt, Leo, Eeva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (toim.) 1996. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814 – 1832. Teine köide 1819–1820. Kirjad 49–116. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Ariste, Paul 1956.** Maakeel ja eesti keel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria 2, lk. 117–124.
- Ariste, Paul 1981.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 14. Tallinn: Valgus.

- Duličenko, Aleksandr 1981.** Slavjanskije literaturnyje mikrojazyki: Voprosy formirovanija i razvitija. Tallinn: Valgus.
- Ehasalu jt. 1997** = Ehasalu, Epp, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo 1997. Eesti keele vanemad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu: Tartu Ülikool.
- EKA 1965** = Vinkel, Aarne (toim.) 1965. Eesti kirjanduse ajalugu. I köide. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat.
- ENE 1987** = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 2. Tallinn: Valgus.
- EVRT 2000** = Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Tallinn 2000: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv.
- Grünthal, Riho 1997.** Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. Castrenianumin toimitteita 51. Helsinki: [Helsingin yliopiston] suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Gutslaff, Johannes 1998.** Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlkinud ja väljaande koostanud Marju Lepajõe. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht jt. 2000** = Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10. Tartu: Tartu University Press.
- Habicht, Külli 2003a.** Vana kirjakeele uurimine. – Erelt, Mati (toim.). Eesti keele uurimise analüüs. Emakeele Seltsi aastaraamat 48. 2002. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk. 135–165.
- Habicht, Külli 2003b.** Vana kirjakeele uurimisest Tartu Ülikoolis. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 171–210.
- Helk, Vello 1977.** Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 44. Odense.
- Hasselblatt, Cornelius 1990.** Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 1. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 45–66.
- Hermann, Karl August 1884a.** Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida kirja pannud Dr. K. A. Hermann. Tartu: Wilhelm Just.
- [Hermann, Karl August] 1884b.** Kas oskad hästi Eesti keelt? – Eesti Postimees nr.12, 21.3., lk 1.
- [Hoppius, Christian] 1715.** Vorrede. – Die deutsche Vorrede aus dem Reval-ehstnischen Neuen Testamente vom Jahre 1715. Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 13 (1821), S. 94–122.

- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehnstische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörrtschen; nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: Steffenhagen.
- Hurt, Jakob 1886.** Püha kiri pannakse uue kirjutuswiisi järele ümber. – Postimees nr. 28, 5.7., lk. 1–2.
- Ikola, Osmo 1983.** Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. – Sananjalka. Suomen kielen seuran vuosikirja 25. Turku: Suomen kielen seura, s. 134–142.
- Jaani jt. 2002** = Jaanits, Lembit, Toomas Karjahärm, Enn Tarvel, Evald Tõnisson 2002. Ajalugu. – Eesti Entsüklopeedia 11. Eesti. Üld. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk. 373–327.
- Jakobson, Carl Robert 1869.** Teadus ja seadus põllul. Esimene jagu. Neile põllumeestele, kes oma asju mõistuse najal tahawad toimetada. Peterburi: E. Pratz.
- Jakoobi, Marian 1983.** Lisandusi XVII sajandi eesti kirjavara ajaloole. – Keel ja Kirjandus 2, lk. 72–79.
- Jansen, Ea 1993.** Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. – Keel ja Kirjandus 5–6, lk. 239–303, 344–357.
- Jansen, Ea 2000.** Rahvuseks saamise raske tee. – Akadeemia 6, lk. 1155–1188.
- Jansen, Ea, Rein Ruutsoo 1999.** Venestamine Eestis. – Viikberg, Jüri (toim.). Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk. 540–560.
- Jansen, Ea, Henn Saari 1999.** Kolm kohalikku keelt. – Viikberg, Jüri (toim.). Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk. 240–249.
- Johansen, Paul 1935.** Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatuist järglasist. – Eesti Kirjandus 10, lk. 433–436.
- Johansen, Paul 1959.** Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung 4, S. 523–532.
- Kasik, Reet 1999.** Johdatus viron kielen tutkimukseen. Castrenianumin toimitteita 55. Helsinki: [Helsingin yliopiston] suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrialainen Seura.
- Kask Arnold 1958.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 2. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I–II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 16. Tallinn: Valgus.
- Keem, Hella 1998.** Johannes Gutsloff'i grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – Johannes Gutsloff. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest (toim. Marju Lepajõe, Jaak Peebo). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 317–332.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toimetanud Valve-Liivi Kingisepp. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1995.** Heinrich Stahli saksa-eesti sõnastiku tõlkevasteist. – Jaak Peebo (toim.). Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Tartu, lk. 40–47.
- Kingisepp jt. 1997** = Kingisepp, Valve-Liivi, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo 1997. Vanimata eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. –

- Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 65–100.
- Kingisepp jt. 2002** = Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Habicht, Külli Prillop 2002. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22, Tartu: Tartu Ülikool.
- Kivimäe, Jüri 1993.** Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. – Keel ja Kirjandus 7, lk. 388–398.
- Kivimäe, Jüri 1997.** Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus 5, lk. 315–326.
- Kivimäe, Jüri 2000.** Eestikeelsest trükisest anno 1525. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, lk. 13–35.
- Krikmann, Arvo 1996.** Piibel kui ütluste allikas. – Keel ja Kirjandus 5, lk. 289–301.
- Laanekask, Heli 1983.** Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas “Beiträge”. – Keel ja Kirjandus 4, lk. 191–201.
- Laanekask, Heli 1984.** Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 11, lk. 679–685.
- Laanekask, Heli 1988a.** Läänemeresoome keelte võrdlev-ajaloolise uurimise esimesi samme Eestis 19. sajandi esimesel kolmandikul. – Symposium 1988. Turku 30.8.–2.9.1988. Itämerensuomalaisen filologian symposiumi. Referaatit. [Turku: Turun yliopisto], s. 46–47.
- Laanekask, Heli 1988b.** Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – Keel ja Kirjandus 10, lk. 585–593.
- Laanekask, Heli 1992.** Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia 4, lk. 1172–1197.
- Laanekask, Heli 2001.** Ensimmäisen eteläviron kirjakielen loppuvaiheista. – Määttä, Niina, Helena Sulkala (toim.). Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti III. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 20. Oulu: Oulun yliopisto, s. 117–131.
- Laanekask, Heli 2003a.** Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Pajusalu, Karl, Jan Rahman (toim.). Ödagumeresoomõ hummogupiir’. Läänemeresoome idapiir. Võro Instituudi toimõndusõq 15. Võro: Võro Instituut’, lk. 112–128.
- Laanekask, Heli 2003b.** Yksi kirjoittaja, monta kieltä: koodinvaihto Lydia Koidulan kirjeissä Friedrich Reinhold Kreutzwaldille. – Niit, Ellen, Ulla Palomäki (toim.). Lähivertailuja 11. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hirvensalon Rauhalan huvilassa 12.–13.5.2000. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 71. Turku, s. 47–67.
- Laur jt. 1997** = Laur, Mati, Ago Pajur, Tõnu Tannberg 1997. Eesti ajalugu II. Tallinn: Avita.
- Lepajõe, Marju 1998.** Johannes Gutsclaffi “Grammatilised vaatlused”. – Johannes Gutsclaff. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest (toim. Marju Lepajõe, Jaak Peebo). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 285–316.
- Liiv, Otto 1934.** Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloolle 17. sajandi lõpul. – Eesti Kirjandus 5–7, lk. 219–233, 241–259, 311–331.
- Liivaku, Uno 1995.** Eesti raamatu lugu. [Tallinn]: Monokkel.
- Lill, Anne 1988.** Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1–2, lk. 7–17, 90–102.

- Masing, Uku 1999.** Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa.
- Müller, Voldemar 1976.** Esimesed eesti raamatud. Tallinn: Eesti Raamat.
- Müller, Voldemar 1978.** Esimesed trükitud raamatud (XVI – XVII sajand). – Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade. Tallinn: Valgus, lk. 20–31.
- Müller, Voldemar 1978b.** Käskkirjaline raamat (XII–XVI sajand). – Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade. Tallinn: Valgus, lk. 15–20.
- Mäesalu jt. 1997** = Mäesalu, Ain, Tõnis Lukas, Mati Laur, Tõnu Tannberg 1997. Eesti ajalugu I. Tallinn: Avita.
- Mägiste, Julius 1939.** Agenda Parva Brunsbergae M.DC.XXII. – Eesti Kirjandus 4, lk. 189–191.
- Mägiste, Julius 1970.** Vanhan kirjaviron kysymyksiä. Tutkielmia viron kirjakielen varhaisvaiheista 1200-luvulta 1500-luvun lopulle. Tietolipas 64. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mägiste, Julius 2000.** Estnisches etymologisches Wörterbuch III. 2. Auflage. Helsinki.
- Naber, Jaak 1989.** Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal (17. sajandi teine veerand–1710. aasta). – Laul, Endel (toim.). Eesti kooli ajalugu I. 13. sajandist 1860. aastateni. Tallinn: Valgus, lk. 108–185.
- Noorte püüded 1905** = Noorte püüded. Üksikud mõtted meie oleviku kohta 1905. – Noor Eesti I. Tartu: „Kirjanduse Sõprade” kirjastus, lk. 3–19.
- Pajusalu, Karl 1997.** Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkele. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 167–183.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 72. Tallinn: Emakeele Selts.
- Peebo, Jaak 1989.** Eestikeelse Piibli ühe eelkäija sõnavarast. – Keel ja Kirjandus 12, lk. 720–726.
- Peebo, Jaak 1995.** Indikatiivi preesensi kolmas pööre Johannes Gutslaffil. – Peebo, Jaak (toim.). Läänemere rahvaste kirjakeele ajaloost. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Tartu, lk. 116–129.
- Peebo, Jaak 2001.** Wastse Testamendi lugu. Eesti Keele Sihtasutus.
- Piirimäe, Helmut 1984:** Kes asutas Forseliuse seminari? – Keel ja Kirjandus 12, lk. 725–731.
- Piirimäe, Helmut 1993.** The use of the Estonian language during the Swedish rule. – Aleksander Loit, Helmut Piirimäe (toim). Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16–18 Jahrhundert. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Stockholm: Centre for Baltic Studies, p. 367–382.
- Pöld, Toomas 1999.** Kullamaa katekismuse lugu. Tartu.
- Pöldmäe, Rudolf 1978.** Vanemuise selts ja teater 1865–1880. Eesti teatriajaloo vihikud. Tallinn: Eesti Teatriliit.
- Pöldvee, Aivar 1989.** Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus 9–10, lk. 552–557, 604–611.
- Pöldvee, Aivar 2000.** [Harva leiab...]. – Keel ja Kirjandus 4, lk. 279–288.
- Raag, Raimo 1995.** Keelevaidlused Läänemere ida- ja läänekaldal 17. sajandi lõpus. – Peebo, Jaak (toim). Läänemere rahvaste kirjakeele ajaloost. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Tartu, lk. 145–163.

- Raag, Raimo 1999a.** Från allmogemål till nationalspråk. Språkvård och språkpolitik i Estland från 1857 till 1999. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Multiethnica Upsaliensia 12. Uppsala: Uppsala University.
- Raag, Raimo 1999b.** One plus one equals one: the forging of Standard Estonian. – International Journal of the Sociology of Language 139, p. 17–38.
- Raag, Raimo 2001.** Põhjaeestiliste ja lõunaeestiliste joonte vaheldumisest XVI sajandi ja XVII sajandi alguse lõunaeesti kirjakeeles. – Congressus nonus internationalis fenno-ugristarum 7.–13. 8. 2000 Tartu. Pars VI. Dissertationes sectionum: Linguistica III. Redegit: Tõnu Seilenthal. Curaverunt: Anu Nurk, Triinu Palo. Tartu, lk. 71–77.
- Rannut, Ülle 1989.** Esimene eesti piiblitõlge – 250. – Akadeemia 9, lk. 1897–1908.
- Reiman, Villem 1890.** Das älteste Denkmal estnischen Schrifthums. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat: C. Mattiesen, S. 97–119.
- Reiman, Villem (toim.) 1891.** Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman, Pastor zu Klein St. Johannis, herausgegeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Universität Dorpat. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 15. Dorpat: Schnakenburg.
- Reimo, Tiiu 1989.** Virolaisen kirjan historian alkuvaiheista. – Viron varhaisinta kirjallisuutta ensimmäisen Raamatun ilmeistymiseen 1739. Näyttely 10.10.–12.11.1989. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto, s. 23–54.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1814.** Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 3, S. 53–89.
- Rosenplänter, Johann Heinrich [1820].** Kirjutusse-lehhed mis Juhh. Henr. Rosenplänter kirjutand. Perno-linnas Jõulo-kuul 1818mal aastal. Graviert und gedruckt von D. Heinz in Reval.
- Ross, Kristiina 1995.** Verbivormide tõlkest esimeses eestikeelses täispiiblis (Ülemlaulu põhjal). – Peebo, Jaak (toim.). Läänemere rahvaste kirjakeele ajalooost. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Tartu, lk. 176–189.
- Ross, Kristiina 1999.** Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. – Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära. Collegium Litterarum 11. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk. 9–30.
- Ross, Kristiina 2002.** Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõkeloole. – Keel ja Kirjandus 2, lk. 73–87.
- Rätsep, Huno 1979.** 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. TRÜ ajaloo komisjoni materjalid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk. 27–41.
- Rätsep, Huno 1987.** Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus 12, lk. 709–715.
- Rätsep, Huno 2002.** Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa.
- Saareste, Andrus 1923.** 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel 4–5/6, lk. 97–104, 136–149.
- Saareste, Andrus 1930.** Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. – Eesti Keel 4/5, lk. 73–76.
- Saareste, Andrus 1938.** Agenda Parva (1622) keelest. – Eesti Keel 7/8, lk. 196–213.
- Saareste, Andrus 1939.** Piibli keel ja rahvakeel. – Eesti Keel 7/8, lk. 174–226.

- Saari, Henn 1979.** Kirjakeele saatus 1. Vaade sajandile. – Keel ja Kirjandus 11–12, lk. 661–670, 712–723.
- Selirand, Jüri, Karl Siilivask 1996.** Eesti maast ja rahvast. Muinasajast maailmasõjani. Tallinn: Olion.
- Siimo, Epp 1977.** J. H. Rosenplänteri kiri ühise eesti kirjakeele asjus. – Keel ja Kirjandus 1, lk. 37–43.
- Siimo, Epp 1983.** Õpetatud Eesti Seltsi eelloost. – Keel ja Kirjandus 7–8, lk. 369–374, 441–446.
- Siirak, Erna 1965.** Eesti kirjasõna esimesed alged, käsikirjad ja raamatud (XIII saj. – 1629). – Vinkel, Aarne (toim.). Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 107–124.
- Sirk, Väino 1984.** Üks episood võitluses ühise kirjakeele eest. – Keel ja Kirjandus 12, lk. 736–738.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach/ auff Wolgemeinten Rath/ vnd Bittliches Ersuchen/ publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall/ Druckts Chr. Reusner der älter/ in Verlegung des Authoris. Maarjamaa taskuraamat 15. Brampton – Tartu 2000.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich 1827.** Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend, veranlaßt durch M. Heinrich Stahls Schriften, und dem das Ehstnische liebenden Publikum übergeben. Dorpat: Schönmann.
- Tarvel, Enn 1971.** Gymnasium Derpatense 1583–1625. – Keel ja Kirjandus 11, lk. 673–677.
- Tering, Arvo 1979.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta. – Keel ja Kirjandus 1, lk. 26–30.
- Tomingas, Silva 1979.** Eduard Ahrens ja uus kirjaviis. – Keel ja Kirjandus 12, lk. 734–740.
- Undusk, Jaan 1995.** Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdohhi printsiip. – Keel ja Kirjandus 9, lk. 557–587; 11, lk. 746–756.
- Uuspõld, Ellen 1997.** Mõningaist liiasusnähtustest eesti keelekasutuses. – Keel ja Kirjandus 11, lk. 743–747.
- Vahtre, Sulev 1994.** Eesti ajalugu. Kronoloogia. Tallinn: Olion.
- Valmet, Aino 1985.** Grammatikapeatükk Anton Thor Helle eesti keele õpetuses. – Eesti keelest mustlaskeeleni. Emakeele Seltsi aastaraamat 29. 1983. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 12–23.
- Valmet, Aino 1986.** Noomeni mitmusevormid J. Gutsloffi grammatikas. – Keelest ja rahvaluulest. Emakeele Seltsi aastaraamat 30. 1984. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 50–55.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon Esthonicum Germanicum. Trükki toimetanud Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viires, Ants 1998.** Ajalugu ja rahvakultuur. – Viires, Ants, Ellen Vunder (toim.). Eesti rahvakultuur. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk. 47–62.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Der Akademie am 26. August 1866 vorgelegt. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1873.** Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. 7. Band, 1. Heft. Dorpat, S. 57–80.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. Présenté le 13 Novembre 1873. St.-Pétersbourg: Académie Impériale des sciences.

Vinkel, Aarne 1966. Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.

ARTIKLID

Heli Laanekask.
O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. –
Keel ja Kirjandus 3, 1982, lk. 122–133.

Heli Laanekask.
Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas "Beiträge". –
Keel ja Kirjandus 4, 1983, lk. 191–201.

Heli Laanekask.
Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. –
Keel ja Kirjandus 11, 1984, lk. 679–685.

Heli Laanekask.
O. W. Masingu vastulause A. J. Sjögrenile oma sõnaraamatu asjus. –
Sõnasõel 7. Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder.
Tartu: Tartu Riiklik Ülikool 1986, lk. 114–128.

Arnold Kask, **Heli Laanekask**.
J. F. Helleri eesti-saksa sõnaraamat. –
Keel ja Kirjandus 8, 1987, lk. 468–479.

Eva Aaver, **Heli Laanekask**.
F. R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849.
Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale.
Vihik 5. Tallinn: Eesti Raamat 1988.

Eva Aaver, **Heli Laanekask**.
Kaks Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul peetud F. R. Faehlmanni ettekannet.
Keel ja Kirjandus 8, 1988, lk. 497–504.

Heli Laanekask.
Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. –
Keel ja Kirjandus 10, 1988, lk. 585–593.

Heli Laanekask.
F. R. Faehlmanni retsensioon jätkväljaande “Leiwakorwikenne” kohta. –
Keel ja Kirjandus 6, 1991, lk. 359–365.

Heli Laanekask.
Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. –
Akadeemia 10, 1992, lk. 1172–1198.

Heli Laanekask.
Ensimmäisen eteläviron kirjakielen loppuvaiheista. –
Määttä, Niina, Helena Sulkala (toim.). Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä
Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti III.
Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 20. Oulu:
Oulun yliopisto 2001, s. 117–131.

Heli Laanekask.

Johann Samuel Friedrich Boubriki kiri Karl Gottlob Sonntagile. –
200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu
ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25.
Tartu: Tartu ülikool 2003, lk. 61–87.

Heli Laanekask.

Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. – Vana kirjakeel ühendab. Artiklikogumik. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003, lk. 129–180.

Heli Laanekask.
Tartu ja Tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. –
Pajusalu, Karl, Jan Rahman (toim.). Õdagumeresoomõ hummogupiif.
Läänemeresoome idapiir. Võro Instituudi toimõndusõq 15.
Võro: Võro Instituut' 2003, lk. 112–128.

Heli Laanekask.
Üks küsimus seoses tartu keelega. –
Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat II.
Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus 2003,
lk. 86–89.

Heli Laanekask.

Yksi kirjoittaja, monta kieltä: koodinvaihto Lydia Koidulan kirjeissä Friedrich Reinhold Kreutzwaldille. – Niit, Ellen, Ulla Palomäki (toim.). Lähivertailuja 11. Suomalaisvirolainen kontrastiivinen seminaari Hirvensalon Rauhalan huvilassa 12.–13.5.2000. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 71. Turku 2003, s. 47–67.

VÄITEKIRJAS KÄSITLETUD TEEMADE ÜLEVAADE

Kokkuvõtteid ja järeldusi

Käesoleva väitekirja põhiseisukohad on esitatud sissejuhatuses ja kuuteistkümnes varem publitseeritud artiklis. Sissejuhatuse esimeses osas on sõnastatud töö eesmärk ja meetod ning puudutatud põgusalt eesti kirjakeele ajaloo varasemat uurimist. Sissejuhatuse teine osa kujutab endast ülevaadet eesti kirjakeele eelloost ning eesti kirjakeele kujunemisest ja kujundamisest 16.–19. sajandil. Olen selles ülevaates jaganud eesti kirjakeele neli varasemat sajandit viieks perioodiks, võttes arvesse ühelt poolt nii eestikeelse kirjutatud sõna enda ajaloos aset leidnud protsesse ja tähtsündmusi, teiselt poolt aga ka mitmesuguseid ekstralingvaalseid nähtusi (religioossed ja vaimsed suundumused, majanduslikud, poliitilised ja sotsiaalsed protsessid, mõjukad üksikisikud jm.).

Eesti kirjakeele-eelset perioodi käsitledes olen esile tõstnud eesti hõimude ühist enesenimetust (*maarahvas*), maa administratiivset jagunemist (kihelkondadest koosnevad maakonnad: Põhja-Eestis Saaremaa, Läänemaa, Rävola, Harjumaa, Järvamaa ja Virumaa, Lõuna-Eestis Sakala ja Ugandi), murdelist liigendust (lähedasemad põhjarühm ja kirderühm ning eraldiseisvam lõunarühm oma alamurrukutega), tugevat suulise kultuuri traditsiooni, kirjaliku kultuuri algeid ning ristiusu kui tõhusat infolevi eeldanud üleeuroopalise ideoloogilise uuenduse mõju kirjaliku kultuuri tekkimisele. Visandatud on ka kristianiseerimise ja võõrvallutustega kaasas käinud järk-järgult kujunenud seisuslik ja keelelis-rahvuslik piir: aadlikud, kirikute ja kloostrite vaimulikud ning linnakodanikud olid põhiliselt sakslased (saksakeelsed), talupojad ja linnade liht-rahvas põhiliselt eestlased (“mittesakslased”, eestikeelsed). Seisusepiiri ületamine ja kirjaliku kultuuri sfääri siirdumine tähendas ka keelelis-rahvusliku piiri ületamist. Eesti keskaega iseloomustanud jätkuva vaenutegevuse tingimustes oli katoliku kiriku ja ladina ning alamsaksa kirjaliku kultuuri mõju tugevam eelkõige linnades, eesti talupoegkond säilitas oma suulise kultuuri ja paljuski ka endisaegse animistliku maailmapildi.

Eesti kirjakeele vanima perioodi olen piiritlenud 13.–16. sajandiga. Seda perioodi iseloomustavad algul eesti isiku- ja kohanimed, üksikute juhuslike sõnade ja lausete kirjapanek võõrkeelsetes, Eesti ala vallutamise seotud tekstides, hiljem aga eestikeelsete tekstide sügenemine põhiliselt seoses rahvakeelsete kiriklike talituste ja rahvakeelse usuõpetuse järk-järgulise levikuga ning kahe kirjakeele (põhjaeestilise tallinna keele ja lõnaeestilise tartu keele) traditsiooni algus. Kahe kirjakeelevariandi tekke põhjuseks oli esiteks suur erinevus Põhja- ja Lõuna-Eestis kõneldavate murrete vahel ja teiseks Eesti ala administratiivne killustatus (Tartu piiskopkonnale kuulus põhiliselt Ugandi maakonna ala ehk tartu- ja võrumurdeline osa Eestist, Saare-Lääne piiskopkonnale ja Liivi ordule 14. sajandi keskpaigast peale muud, põhjaeestilised alad,

kuid ka lõunaeestimurdeline Sakalamaa). Ka usutunnistusega seotud muutustel oli kahe kirjakeelevariandi tekkimisel oma osa, kuigi ületamatut vaheseina katoliiklike ja luterlike kirjapanekute vahel arvatavasti ei eksisteerinud. Varasem säilinud pikem eestikeelne tekst, nn. Kullamaa käsikiri 16. sajandi algusest, on katoliiklik ja põhjaeestiline. Esimese teada oleva eesti keelt sisaldanud trükise, 1525. aastal Lüubekis hävitatud luterliku teose puhul on aga oletatud, et selle eesti keel võis olla tartumurdeline. Reformatsioon koos trükikunstiga kiirendas eesti kirjakeele teket. Perioodi viimasel poolsajandil Liivi sõja käigus tekkinud uus administratiivne ja usuline jagunemine (Põhja-Eesti jäi luterliku Rootsi, Lõuna-Eesti katoliikliku Poola valdusesse) ning katoliiklik vastureformatsioon, mille keskuseks oli Tartu (eriti sealne jesuiitide poolt rajatud gümnaasium ja tõlkide seminar) tugevdasid kahe eri eesti kirjakeele traditsiooni. Eesti keele kirjapanemiseks kasutati ladina alfabeeti, ortograafilist jm. eeskujude pakkusid põhiliselt alamsaksa ja ladina keel. Üksikuid jälgi on ka poola, rootsi ja soome mõjust. See, et kirjutajad olid enamasti võõrkeelsed või võõrkeelse hariduse saanud, tekstid aga enamasti tõlkelised ja senise rahvakeelega võrreldes uudse usulise või juriidilise sisuga, tõi kaasa hulgaliselt rahvakeelele mitteomaseid jooni. Tekkivale eesti kirjakeelele iseloomulik suur variaablus peegeldab enamasti suulist keeleuusust ning asjaolu, et ka eeskujukeelte norm oli variantide suhtes salliv. Varases tartu keeles leiduvad põhjaeestilised jooned on tingitud kas Tartus kõneldud keelest või ka tallinnakeelsete allikate mõjust. Esimeses säilinud eestikeelses trükises, 1535. aastast pärinevas Wanradti ja Koelli katekismuses leiduvat soovitus kasutada kirjakeelena Eesti keskosas asuva Laiuse põhjaeestilist murrakut võib käsitada esimese eesti kirjakeele normeermiskatsena. Eestikeelse kirjasõna hulk oli esimesel perioodil väike ja sellestki pole enamik säilinud. Näiteks 16. sajandist kindlalt teada olevast seitsmest eesti keelt sisaldanud trükisest (neist neli arvatavasti tartukeelsed) on meieni jõudnud vaid ühe tallinnakeelse katekismuse katked. Ka meieni jõudnud käsikirjaliste allikate põhiosa jääb 16. sajandisse; kolmeteistkümne selleaegse pikema või lühema teksti hulgas on tartukeelseid kolm. 13.–16. sajandi eesti kirjakeele korpus on koostatud kokku 16 allika põhjal ja sisaldab u. 2400 tekstisõna (arvesse pole võetud üksiksõnalist isiku- ja kohanimelist ainet). Eesti kirjakeele kasutajaskonnaks võis perioodi lõpul olla 1–2% Eesti elanikkonnast.

Eesti kirjakeele ajaloo teise perioodi piiritlen väitekirjas aastatega 1600–1686. Esimese perioodi lõpu ja teise alguse määratlemisel olen lähtunud esiteks olemasolevast periodiseerimistraditsioonist ja teiseks asjaolust, et aastal 1600 puhkes sõda Vana-Liivimaa alade pärast uue hooga ning pidurdas vahepeal jõudsamalt targama hakanud eesti kirjakeeletraditsiooni. Alles 1629, mil kogu Eesti mandriosa läks Rootsi valdusesse, koitis kirjakeele arengu jaoks soodsam aeg. Perioodi algusest (1600–1606) on siiski pärit eesti kirjakeele esimene tõeliselt mahukas näide, Mülleri jutluste mitmeid võõrkeeligi sisaldav, ent põhiliselt ometi tallinnakeelne käsikiri. Perioodi lõpptähiseks pean aastat 1686, mil ilmus trükist tartukeelne Vastne Testament ja peeti Eesti- ja Liivimaa

vaimulike esimene ühine piiblitõlkekonverents, esimene keelekorralduskonverents eesti kirjakeele ajaloo. Luterliku Rootsi riigi osana jagunes Eesti ala halduslikult kahte kubermangu: Eestimaa (keskusega Tallinnas) ja Liivimaa (koos Põhja-Lätiga ja aastast 1645 ka Saaremaaga; keskus algul Tartu, hiljem Riia). Eesti kirjakeele teist arengujärku iseloomustab eestikeelse tekstikorpuse märgatav suurenemine, kahe kirjakeele traditsiooni lõplik väljakujunemine (nt. teada olevaid raamatuid 40, neist 9 tartukeelsed) ja kirjakeele teadliku normeermise algus. Ilmuvad autoriteetsed religioossed tekstid (Stahli tallinnakeelsed ja Rossihniuse tartukeelsed kirikukäsiraamatud, Stahli jutlusekogumikud, Vastne Testament jm.) ja esimesed eesti keele grammatikakirjeldused-sõnaraamatud (tallinna keele kohta Stahliilt ja Gösekenilt ning tartu keele kohta Gutsblaffilt). Kirjakeele sellele perioodile (nagu üldse varasele kirjakeelele) on iseloomulik, et keelevahendite teadlik valik, ühtede variantide kirjakeeles kasutamine ja fikseerimine ning teiste kõrvalejätmine, samuti keelematerjali teadlik või alateadlik ümberkujundamine olemasolevale keelepädevusele ning teiste kirja-keelte eeskujule toetudes toimub mitte ainult normeervate grammatikaraamatute abil, vaid ka autoriteetsete tekstide vahendusel. Ka kirjakeele kasutajaskond ammutab teadmisi keelenormingute kohta mitte ainult keeleõpetusteostest, vaid ka prestiižikatest tekstidest. Kirjakeele variandirohkust peetakse samal ajal normaalseks ja normingud ei ole kuigi siduvad: eri autorite kirjanekutes on autorist sõltuvalt ikka kas paikkondlikke jooni või mõne teise kirjakeele mõjusid. Eesti keele ortograafia on teisel perioodil dünaamilises seisundis: alamsaksa- ja ladinapärase (viimane oli iseloomulik eriti tartukeelsetele kato-liklikele tekstidele) kirjaviisi vahetab tasapisi välja ülemsaksapärase orto-graafia. Päevakorda tõuseb sellegi kirjaviisi lihtsustamine ja ühtlustamine eesti-keelse kasutajaskonna huvides, mis 16.–17. sajandi sõdade perioodil vaenu-tegevuse ja epideemiate tõttu drastiliselt väheneb, rahu saabudes aga kiiresti suureneb nii rahvaarvu kasvu kui ka lugemisoskuse leviku tõttu. 1630. aastatest peale tugevnenud Stahli-pärase, rohkeid võõrmõjusid sisaldava keelekasutusega asusid sajandi viimasel veerandil opositsiooni uuendusmeelsed Liivimaa vaimulikud, keda toetas kindralsuperintendent J. Fischer. Nad pooldasid lihtsus-tatud ortograafiat ja rahvapärasemat keelekasutust, milleks ideid saadi osalt Rootsis ja mujalgi Euroopas käimas olevast keeleuuendusest, osalt varasemast, katoliku perioodi tartukeelsest kirjasõnast, mis oli olnud mõnevõrra rahva-lähedasem ja mille ladinapärase ortograafia oli eesti lugeja jaoks lihtsam. Et Liivimaa Eesti ala jaoks pidi Liivimaa ülemkonsistorium välja andma nii tartu-kui tallinnakeelset kirjasõna, iseloomustavad teise perioodi lõppu keele- ja prioriteeditülid Eesti- ja Liivimaa vaimulikkonna vahel, mis puhkesid kiriku-kirjandust välja andes ja eriti Piibli tõlget ette valmistades ning veelgi tugev-nesid järgmise perioodi alguses, s.o. pärast Vastse Testamendi ilmumist. Vastne Testament (põhitõlkijateks isa ja poeg Virginiused) on tõenäoliselt esimene läbinisti eestikeelne teos. See oli mõeldud lugemiseks eelkõige eestlastele ja selle keelt on püütud teadlikult rahvapärasemaks muuta. Eesti kirjakeele ajaloo teise perioodi kuulub ka esimene kindlalt teada olev eestikeelne aabits (1641,

tallinnakeelne) ja eesti koolmeistrite seminari asutamine Tartu lähedal 1684, õpetajaks uuendusmeelne B. G. Forselius. Ka gümnaasiumide asutamine Tallinnas ja Tartus ning 1632 Tartus tegevust alustanud ülikool soodustasid humanistlike ideede levikut ja nii kaudselt ka eesti kirjakeele arengut. Kuigi neis õppeasutustes eesti keelt ei õpetatud ja eestlastest õppureid vähemalt Tartu ülikoolis teada ei ole, pidid ametnikud ja vaimulikud kohalikku keelt enamasti oskama. Haritlased on harrastanud ka eestikeelset juhuluulet, mis (mõne tõendi, ametivande, seaduse või kirja kõrval) on varasemaid eesti kirjakeele ilmalikke rakendusi.

Eesti kirjakeele ajaloo kolmanda perioodi olen piiritletud aastatega 1686–1739. Sellele ajale on iseloomulik rahvakeelele lähenemine, kirjakeele ortograafiline ühtlustumine keelevaidluste ja keeleuususe kaudu ning nn. vana kirjaviisi kasutuselepääs, samuti jõupingutused täispiibli väljaandmiseks. Perioodi lõppaastaks peangi tallinnakeelse Piibli ilmumisaastat. Piibli terviktõlge võinuks ilmuda varemgi ja nii tartu kui tallinna keeles, kui seda poleks aeglustanud keele- ja prioriteeditülid, nii et tõlgete lõpuleviimine, viimistlemine ja ilmutamine jäid algava Põhjasõja jalgu. Liivimaa kirjameeste uuenduslik kirjaviis (hilisema nimega vana kirjaviis, vastandina 19. sajandi teisel poolel maksvusele pääsenud uuele, soomepärasele kirjaviisile), milles oli loobutud h-st pikendusemärgina ja mitmetest võõrtähtedest, milles vokaalimärkidest puudus vaid õ ja milles häälikupikkuste märkimiseks on kindlad reeglid, fikseeriti 1693. a. Riias ilmunud J. Hornungi tallinna keele grammatikas. Vahepeal harrastati Eestimaa väljaannetes ka kompromislikku nn. vahelmist kirjaviisi, kus nt. vokaali pikkust märkiv *h* oli läbi joonitud (märgiks, et seda pole vaja hääldada), kuid pärast Põhjasõda üldistus vana kirjaviis. 1715 ilmunud tallinnakeelne Uus Testament on juba uuenduslikus keeles. Tallinnakeelse täispiibli ilmumist valmistas muuhulgas ette A. T. Helle põhjaeestilise keelekäsiraamatu ilmumine (1732), mis lisaks grammatikale ja sõnaraamatuosale sisaldas ka lugemikuosa ja oli selgelt variantide hulka piirav ning norminguline. Piibli tõlkijateks-revideerijateks oli peale A. T. Helle ka teisi Lääne- ja Harjumaa ning Tallinna pastoreid, nii et Piibli keel sisaldab mitmete Põhja-Eesti murrete erijooni. Võrreldes varasemate tekstidega on siiski täheldatav läänemurde osa suuremine. Keerulise ja mitmekülgse sisuga ning väga autoriteetse suurteose ilmumine rikastas ja ühtlustas eesti kirjakeelt ning parandas selle staatust. Nagu varem Stahli teostest, nii sai nüüd ka Piibli tõlkest normatiivne tekst, millele kas toetusid või end vastandasid järgnevad kirjamehed. Sellel perioodil hakkas ilmuma ka esimene eestikeelne kalendriseeria (arvatavasti alates 1719 Tallinnas), pietistlikku poolilmalikku lugemisvara (esimene sedalaadi teos ilmus tartukeelsena 1737) ja kummaski keeles ilmuvatest kirikukäsiraamatutest tuli teha kordustrükke. Ühe hinnangu kohaselt on 1726 osanud lugeda u. 10% talupoegadest. Lugemisindu lisas hernhuutlik äratusliikumine, mis jõudis Eestisse 1730. aastate algul. Eesti kirjakeele staatus tõuseb ja kirjakeel hakkab ulatuma rahvakeelt mõjutama.

Kirjakeele ajaloo neljanda perioodi lõpuks olen pidanud aastat 1857, mil Tartus hakkas ilmuma tallinnakeelne rahvuseepos “Kalevipoeg” ja Liivimaal kaks tallinnakeelset nädalalehte, “Tallorahwa Postimees” ja “Perno Postimees”. Perioodile on iseloomulik kirjakeele piiride suur laienemine nii trükiste arvu, keele kasutusala kui ka lugejate ja kirjutajate poolest. 19. sajandi esimesel poolel ilmub raamatuid üle kahe korra rohkem (803) kui kogu 18. sajandi vältel. Hakkab ilmuma tarbekirjandust, trükitakse kooliõpikuid ja mahukaid populaarteaduslikke teoseid, lisandub ka didaktilist ja hingekosutuslikku jutukirjandust, ilmuvad olulised seadusetõlked. Kirjaoskajate suhtarv on olnud paikkonniti erinev, kuid keskmiselt oskas 1790. aastatel lugeda nt. üle poole eesti nekrutitest; 1850. aastatel on kirjaoskajaid keskmiselt 70–80%. Taotluslikult hakatakse kirjutama originaalset, mittetõlkelist eesti keelt. Regulaarseid kalendriseeriaid on 1805. aastast peale kolm, 1766 ilmuma hakkav tallinnakeelset “Lühhikest õppetust” on peetud eestikeelse ajakirjanduse alguseks. Perioodikaväljaannete ilmumahakkamine võimaldas katsetada ja arendada erinevaid registreid (ilukirjanduslik, vaimulik, ametlik, publitsistlik), tähendas uut stiimulit kirjakeele kasutamiseks ja kiirema infoleviku algust. Euroopalike valgustus- ja romantismiideede mõjul tekib baltisaksa literaatide hulgas eestiharrastus ning loodetakse, et rahva vaimu on võimalik harida tema keele harimise kaudu. 1813–1832 J. H. Rosenplänteri poolt välja antud ajakiri “Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache” koondas kaastöelistena enamiku tolle-aegseid estofiile ning tõstis avaliku arutluse objektiks mitmed olulised eesti kirjakeele seostuvad probleemid. Tõestatakse eesti keele ja kultuuri väärtuslikku minevikku ning elu- ja arenguvõimet tulevikus, polemiseeritakse ühise kirjakeele ning ortograafia asjus ja tehakse eeltöid täiuslikuma sõnaraamatu ja grammatika ilmumiseks (1780 ja korduvalt 1818 ilmunud Hupeli tallinna ja tartu keele sõnaraamat ja grammatika osutus kirjakeele piiride laienemise tingimustes kiiresti ebapiisavaks). Eesti kirjakeele küsimused on esil ka eestiainelistes teadusseltsides (esimene neist loodi 1817 Kuressaares), samuti Tartu ülikoolis, mis pärast Põhjasõja-järgset pausi 19. sajandi alguses taas tööd alustas ja kus 1803 hakkas tegutsema eesti ja soome keele lektoraat. Soome keelt seal esialgu küll ei õpetatud, kuid sellise lektoraadi loomine oli märk keeleteaduse muutunud paradigmast: aktuaalseks oli saamas keelte sugulus ja keeleteaduse seostamine rahvaste ajalooaga. Ka eesti kirjakeele kujundamisel otsitakse senistele autoriteetsetele kultuurkeeltele lisaks abi sugulaskeeltest (soome, liivi). Ühisele eesti kirjakeelele pürgimist tiivustasid majanduslikud kaalutlused (tartukeelse kirjasõna trükkimine vaid 17 kihelkonna jaoks oli liialt kulukas), teiselt poolt aga soosis ühise kirjakeele mõtet Euroopas leviv rahvusideoloogia. Tartu keelt pooldavatel kirjameestel õnnestus siiski saavutada, et vähemuskeelt ei tõrjutud järsult kõrvale. 19. sajandi esimesel poolel ilmunud 803 raamatust on 150 tartukeelset, mis protsentuaalselt on vaid pisut vähem (18,7%) kui varasemal ajal, mil keelepolemikat tartu keele kõrvaletõrjumiseks ja ühisele kirjakeelele siirdumiseks veel ei peetud: 1715–1800 ilmunud 348 raamatust oli tartukeelseid olnud 68 (19,5%). Kirjakeele ortograafiat püüti sel perioodil

häälduspärasemaks muuta: 1820. aastatel võeti kasutusele õ märk ja 1844 ilmus esimene raamat uues, soomepärasel kirjaviiisil. Perioodi lõpu olulised grammatikakäsitlused olid pärit F. R. Faehlmanni ja E. Ahrensi sulest; viimase autori tallinna keele grammatika (1843, 2.tr. koos lauseõpetusega 1853) põhjendas mh. soomepärase ortograafia sobivust eesti keelele ja rakendas muuski osas soome keelega sarnaseid keelekirjeldusi.

Vana kirjaviiisi ja tartu keele muutumine vanameelsuse märgiks, tartu keele hääbumine ja uue kirjaviiisi võidulepääs leidsid aset kirjakeele arengu järgmisel perioodil, mille olen dateerinud aastatega 1857–1905. Seda perioodi kirjeldades olen püüdnud näidata, kuidas kõiki eestlasi ühendava normikindla kirjakeele poole pürgimine ja eesti keelele kõrgema staatuse taotlemine käis käsikäes seisuseühiskonna lagunemisega ja demokraatliku tsiviilühiskonna poole liikumisega ning eestlaste rahvusliku konsolideerumisega. Eesti keelest ja eriti ühisest eesti kirjakeelest kujuneb tõusva rahvuse üks olulisemaid märke. Uue kirjaviiisi läbimineku 1870. aastatel otsustavad tegelikult C. R. Jakobsoni menüü uuekirjaviiisilised kooliraamatud ja nooremate koolmeistrite poolehoid uuele kirjaviiisile. Hääbuv tartu keel säilitas üldiselt ka vana kirjaviiisi ja jäi lõpuks vaid vaimuliku kirjasõna keeleks, uus kirjaviiis sai tunnuslikuks ühisele põhjaeestilisele keelele, kuhu hakkas tulema ka lõunaeestilisi jooni. Sajandi keskpaiku on tartu keeles veel u. 15% trükistest, 1860. aastate lõpus 5% kirjasõnast ning see suhtarv väheneb veelgi. Tartu keele hääbumise põhjusteks on kokkuvõttes: 1) majanduslik ebatusvus väiksema territooriumi ja kasutajakonna tõttu; 2) väiksema mahuga ja sisuliselt ühekülgsem korpus; 3) kodifikatsiooniprobleemid (grammatikaid-sõnastikke ebapiisavalt); 4) tallinna ja tartu kirjakeele suhteline lähedus (territoriaalsete murretega võrreldes); 5) moderniseeruva eesti ühiskonna vajadus ühise kommunikatsioonivahendi järele; 6) rahvusliku ideoloogia võidulepääs ja uue rahvusliku identiteedi kujunemine, mille üks tugisambaid oli ühine kirjakeel; 7) subjektiivsed põhjused (tartu keelel ei olnud 1830. aastatest peale enam kaalukaid avalikke pooldajaid). Rahvuslik propaganda kutsus eestlast üles igas ametis eestlaseks jääma ning eestikeelsete tekstide loojatena ja keele arendajatena muutuvad keskselks eestlased ise. Lugesoskus paraneb, olles 19. sajandi lõpuks juba peaaegu saajaprotsendiline; eestikeelsete raamatunimetuste arv kahekordistub 19. sajandi keskpaigast alates iga 10–20 aasta järel; eestikeelsete ajalehtede arv rohkem kui viiekordistub (perioodi algupoolel 4, perioodi lõpul 22 eesti lehte).

Eesti kirjakeel oli muutunud oludes siiski liialt variandirohke. Variante põhjustasid 1) kahe kirjaviiisi üheaegne eksisteerimine ja uue kirjaviiisi kõikumine üksikküsimustes; 2) murdejoonte tulv eesti kirjakeelde olukorras, kus Eesti eri paigust pärit emakeelseid kirjamehi lisandus, Piibli keeleautoriteet oli langemas ja autoriteetne normeeriv grammatika puudus; 3) tartu keele hääbumisel hakkas tekkivasse ühiskeelde segunema lõunaeestilisi jooni; 4) poliitilised ja keeleteoreetilised erimeelsused keelekorraldajate vahel. Kirjakeele küsimuste üle vaieldakse avalikkuses palju ja ilmub mitmeid normeerivaid keelekäsitlusi. Kõige olulisem neist on K. A. Hermannini "Eesti keele grammatik" (1884),

selgelt normatiivne, lisaks ka esimene eestikeelne grammatika. Esialgu seda küll kritiseeriti, kuid tagantjärele on selle normingud osutunud mõjukateks. Väga palju uueneb sel perioodil kirjakeele sõnavara. Eesti keele seisundi kirjeldamisel on tähtsad F. J. Wiedemanni eesti keele alased teosed: eesti-saksa sõnaraamat (1869 ja kordustrükid), võru murde grammatika (1864), eesti keele grammatika (1875) jt. Eesti keele staatuse tõusu märk on nt. eesti keele üha lisanduv kasutamine avalikus elus, kirjavahetustes ja pikapeale ka haritlaskodudes. 1880. aastatel alguse saanud venestus tähendas küll eesti keele mõnetist kõrvaletõrjumist äsja kättevõidetud või saavutamisel olevatelt positsioonidelt, kuid paradoksaalsel kombel murendas venestus ka seisuslikku hierarhiat ja senise tugeva prestiižikeele – saksa keele – positsioone; venestuse leevenedes 1905. a. revolutsioonis oli eesti identiteedile ja keelele toetumine hõlpsam kui varem. Perioodi lõppu ja ühtlasi uue arenguperioodi algust sobib märkima noorte eesti haritlaste kultuurirühmituse “Noor-Eesti” esimene koguteos 1905. aastal ja selles sisalduv J. Aaviku esimene pikem keeleartikkel, mis märgib eesti keele forsseeritud rikastamise ja korrastamise uue etapi algust.

Väitekirja kuuluvad artiklid olen esitanud ilmumisjärjekorras. Nende hulgas on enamuses kirjakeele arengu üksikdetalle käsitlevad kirjutised. Sellised on näiteks artiklid “Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul”, “O. W. Masingu vastulause A. J. Sjögrenile oma sõnaraamatu asjus”, “J. F. Helli eesti-saksa sõnaraamat” (kirjutatud koos minu lugupeetud õppejõu professor A. Kasega), eraldi raamatukesena ilmunud “F. R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849”, “Kaks Õpetatud Eesti seltsi aastakoosolekul peetud F. R. Faehlmanni ettekannet” (viimased kaks kirjutatud koos hea kolleegi E. Aaveriga), “Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana”, “F. R. Faehlmanni retsensioon jätkväljaande “Leiwakorwikenne” kohta”, “Johann Samuel Friedrich Boubrigi kiri Karl Gottlob Sonntagile”, “Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos” ja “Yksi kirjottaja, monta kieltä: koodinvaihto Lydia Koidulan kirjeissä Friedrich Reinhold Kreutzwaldille”. Kas iseseisva artikli kujul või ka mõnd seni avaldamata käsikirja publitseerides ja kommenteerides olen nendes kirjutistes püüdnud esitleda ja analüüsida eesti kirjakeele arendajate tegevuse üksikuid vähem tuntud momente. On aga ka artikleid, kus olen pürginud suurema üldistuse või mõne perioodi oluliste arengujoonte esiletoomise poole. Selliste lühiaurimuste hulka arvan artiklid “O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist”, “Polemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas “Beiträge””, “Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses”, “Ensimmäisen eteläviron kirjakielen loppuvaiheista” ja “Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal”. Mõnevõrra eraldiseisev väitekirja artiklite hulgas on kirjutis “Üks küsimus seoses tartu keelega”, mis käsitleb õigupoolest tänapäeva eesti keele õigekirjutusega liituvaid probleeme. Pidasin selle artikli lisamist käesolevasse töösse siiski vajalikuks.

Niisiis olen väitekirjas kirjeldanud, kuidas võõrkirjakeelte toel ja põliste eesti murrete baasil tekkinud kaks monofunktsionaalset ja variantiderohket

kirjakeelt nelja sajandi vältel kujunesid ja kujundati üheks polüfunktsionaalseks kirjakeeleks, millest sai eesti rahvusliku identiteedi oluline koostisosa ja eesti keelekollektiivi tähtis kommunikatsioonivahend. Selle kirjakeele lihvimine ja teaduse, riigivalitsemise ning kõrgema koolihariduse keeleks väljaarendamine ootas veel ees.

VÄITEKIRJAS VIIDATUD KIRJANDUS

- Aarma, Liivi 1990.** Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Aarma, Liivi 1995.** Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. – Lotman, Piret (toim.). Uurimusi tsensuurist. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised IV. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk. 8–66.
- Aarma, Liivi 1996a.** Johann Hornungi grammatikast ning tema ja Bengt Gottfried Forseliuse koostööst. – Keel ja Kirjandus 6, lk. 399–406.
- Aarma, Liivi 1996b.** Kindralsuperintendent Johann Fischer – Piibli väljaandmise organisatsioon Liivimaal. – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996. B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 2. Tartu, lk. 51–57.
- Aaver, Eva 1984.** Kuhu siis ikkagi kadus O. W. Masingu suur sõnaraamat? – Keel ja Kirjandus 10, lk. 622–625.
- Aaver, Eva 1985.** A. J. Sjögreni kiri. – Keel ja Kirjandus 9, lk. 550–552.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1987.** O. W. Masingu kirju J. H. Rosenplänterile. – Keel ja Kirjandus 7, lk. 420–425; 8, lk. 490–497.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask (toim.) 1988.** F. R. Faehmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849. Pühendatud Õpetatud Eesti Seltsi 150. aastapäevale. Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 5. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver jt. 1976** = Aaver, Eva, Abel Nagelmaa, Liis Raud (toim.) 1976: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. Kirjad Fr. R. Faehmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver jt. 1979** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (toim.) 1979. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele 1862–1882. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver jt. 1994** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Sirje Olesk 1994. Lydia Koidula 1843 – 1886. Tartu: Ilmamaa.
- Aaver jt. 1997** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Kristi Metste, Abel Nagelmaa 1997. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Registrid. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Aavik, Johannes 1905.** Eesti kirjakeele täiendamise abinõuudest. – Noor Eesti I. Tartu: „Kirjanduse Sõprade” kirjastus, lk 114–131.
- Acta** = Acta des Conseils und Directoriums der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, betreffend Johann Samuel Boubrig. EAA, f. 402, n. 3, s. 191.
- Acta 1826** = Acta die im Jahr 1826 von der Censur-Comität der Kaiserlichen Universität zu Dorpat geprüften und approbierten Schriften betreffend. EAA, f. 402, n. 10, s. 91.
- Adelung, Johann Christoph 1806.** Mithridates, oder, Allgemeine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe fünfhundert Sprachen und Mundarten. 1. Theil. Berlin: Vossische Buchhandlung.
- Agenda parva. In commodiorem usum Sacerdotum Provinciae Livoniae conscripta 1622.** Brunsberg: Georgius Schönfels.
- Ahrens, Eduard 1843.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre. Reval: Heinrich Laakmann.
- Ahrens, Eduard 1845.** Johann Hornung, der Schöpfer unserer Ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten. Reval: Franz Kluge.

- Ahrens, Eduard 1848.** Zur Ehstnischen Declinationslehre. Reval: Lindfors Erben.
- Ahrens, Eduard 1849a.** Die gelehrte Ehstnische Gesellschaft und meine Wenigkeit. – Das Inland 31.1., Nr. 5, Sp. 69–72.
- Ahrens, Eduard 1849b.** Ein letztes Wort. – Das Inland 4.4., Nr. 14, Sp. 230–231.
- Ahrens, Eduard 1853.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre. Zweite umgearbeitete Auflage. Reval: Kluge und Ströhm.
- Ahven, Eeva 1958.** Eesti kirjakeele arenemine aastail 1900–1917. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused IV. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Altoa, Villem 1970.** Selja keel. – Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi. Tallinn: Valgus, lk. 31–36.
- Altoa, Villem 1977.** Eesti kriitika 19. sajandil. Tallinn: Eesti Raamat.
- Altoa, Villem, Aino Valmet 1973.** 17. sajandi ja 18. sajandi alguse eestikeelne juhuluule. Tallinn: Eesti Raamat.
- Alvre, Paul 1983.** B. G. Forseliuse aabitsate keelest. – Emakeelest oskussõnadeni. Emakeele Seltsi aastaraamat 26/27, 1980/1981. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 46–50.
- Alvre, Paul 1984.** Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas. – Keel ja Kirjandus 6 ja 9, lk. 335–342, 538–543.
- Alvre, Paul 1993.** Eduard Ahrens grammatikuna ja keeleuendajana. – Keel ja Kirjandus 4–5, lk. 199–211, 277–281.
- Alvre, Paul 1997.** Kas XVI sajandi eestikeelse kirja kirjutaja oli soomlane? – Keel ja Kirjandus 8, lk. 534–546.
- Andresen, Lembit 1981.** B. G. Forselius ja eesti rahvakooli algus. Metoodiline materjal eesti keele ja ajaloo õpetajale. Tallinn: Eesti NSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut.
- Andresen, Lembit 1993.** Eesti aabits reformatsioonist iseseisvusajani. Tallinn: Koolibri.
- Annus, Endel 1974.** Millal ilmus esimene eestikeelne kalender? – Keel ja Kirjandus 10, lk. 611–612.
- Annus, Endel 1989.** Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole. – Keel ja Kirjandus 9, lk. 558–560.
- Annus, Endel 1990.** Eestikeelse Piibli väljaandmisest ja levitamisest. – Eesti Rahvusraamatukogu Toimetised 1. Tallinn, Eesti Rahvusraamatukogu, lk. 12–40.
- Annus, Endel 1991.** Eestikeelne raamat Rootsi aja viimastel aastakümnetel. – Keel ja Kirjandus 5, lk. 283–288.
- Annus, Endel (toim.) 2000a.** Eestikeelne raamat 1525–1850. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- Annus, Endel 2000b:** Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Anvelt, Leo 1979.** O. W. Masing ja kaasaegsed. Lisandusi nende tundmiseks. Tallinn: Eesti Raamat.
- Anvelt, Leo 1982.** J. H. Rosenplänter eestlaste saksastamise vastu. – Keel ja Kirjandus 7, lk. 369–370.
- Anvelt, Leo, Heli Laanekask 1995.** Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Personalialia. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

- Anvelt jt. 1995** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (toim.) 1995. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Esimene köide. 1814–1818. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt. 1996a** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (toim.) 1996a. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Teine köide. 1819–1820. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt. 1996b** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (toim.) 1996b. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Kolmas köide. 1821–1823. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt. 1997** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (toim.) 1997. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Neljas köide. 1824–1832. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Archiv 1819–1831** = Archiv der Estnischen Gesellschaft Dorpatischer Abtheilung [1819–1831]. № 31–53 am 21. Sept. 1831 von dem Hrn Präses Propst Moritz dem neuerwählten Direktor Pastor Heller, übergeben. (Ein Geschenk für das Archiv der Gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat). KM EKLA, f. 192, m. A 322.
- Appel, René, Pieter Muysken 1992**. Language contact and bilingualism. London – New York – Melbourne – Auckland: Edward Arnold, a division of Hodder & Stoughton.
- Ariste, Paul 1956**. Maakeel ja eesti keel. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria 2. Tallinn, lk. 117–125.
- Ariste, Paul 1962**. O. W. Masing ja mustlaskeel. – Keel ja Kirjandus 10, lk. 609–611.
- Ariste, Paul 1970**. 200 aastat ühe Tartu mehe sünnist. – Keel ja Kirjandus 8, lk. 499–501.
- Ariste, Paul 1979**. Johann Samuel Friedrich Boubrig. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. TRÜ ajaloo komisjoni materjalid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 42–51.
- Ariste, Paul 1981**. Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Emakeele Seltsi toimetised 14. Tallinn: Valgus.
- Arndt, Ernst Moritz [1812]**. Historisches Taschenbuch für das Jahr 1813. St. Petersburg: Karl Lissner.
- Arvelius, Friedrich Gustav 1792**. Über die Kultur der estnischen Sprache. Eine Einladungs-Schrift zur Feier des hohen Namens-Festes Ihro Kaiserlichen Majestät Catharina Alexiewna Selbstherscherinn von ganz Rußland. Reval am 23sten November 1792. Reval: Lindfors.
- Avrorin, Valentin 1975**. Problemy izučeniija funkcional'noj storony jazyka. (K voprosu o predmete sociolingvistiki. Leningrad: Nauka.
- Baerent jt. 1977** = Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Begonnen von Paul Baerent. Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitarbeit von Erik Amburger und Helmut Speer herausgegeben von Martin Ottow und Wilhelm Lenz. Köln, Wien: Böhlau.
- Barnet, V. 1976**. Jazykovaja norma v social'noi kommunikacii. – Problemy normy v slavjanskijh literaturnyh jazykah v sinhronnom i diahronnom aspektah. Moskva: Nauka, s. 47–69.
- [Berg, Karl Ernst] s. a.** [Täiendused Hupeli sõnaraamatu juurde.] KM EKLA, f. 192, m. A 76.
- Bericht der gelehrten Estnischen Gesellschaft für das Jahr 1843**. (Vorgelesen von dem Herrn Secretär der Gesellschaft in der Jahresversammlung am 18. Januar 1844.

- Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 1, Heft 4. Dorpat, Leipzig: C. J. Karow, C. F. Köhler, S. 3–10.
- Bericht über die Wirksamkeit der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat für das Jahr 1841.** (Vorgelesen von dem Herrn Secretär der Gesellschaft in der Jahresversammlung vom 20. Januar 1842.) – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 1, Heft 2. Dorpat, Leipzig: Fr. Severin, C. F. Köhler, S. 7–11.
- Bericht über die Wirksamkeit der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat für das Jahr 1842.** (Vorgelesen von dem Herrn Secretär der Gesellschaft in der Jahresversammlung vom 19. Januar 1843.) – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 1, Heft 3. Dorpat, Leipzig: C. J. Karow, C. F. Köhler, S. 3–11.
- Bertram, Dr. [= Schultz-Bertram, Georg Julius] 1874.** Erzählungen im Halbdeutschen und gebundener Rede. Dritte Ausgabe. Dorpat: W. Gläasers Verlag.
- Bertram, Dr. [= Schultz-Bertram, Georg Julius] 1999.** Tartu tudengid viiskümmend aastat tagasi. Loomingu Raamatukogu 17. Tallinn: Perioodika AS.
- Biezais, Haralds, Andrus Saareste 1954.** Tuntematon vironkielinen 1500-luvun teksti. – Virittäjä, s. 47 – 61.
- Boubrig, Johann Samuel Friedrich 1825.** Ueber die Dialecte der ehstnischen Sprache und ihre mögliche Vereinigung zu einer allgemeinen Schriftsprache. EAA, f. 402, n.3, s. 191, l. 10–32 [puhtand]; KM EKLA, f. 192, m. A 195: 16 [mustand].
- Boubrig, Johann Samuel Friedrich.** Zur Syntax der ehstnischen Sprache. KM EKLA, f. 192, m. A 171: 23.
- Boubrig, Johann Samuel Friedrich** Karl Gottlob Sonntagile. 9 kirja 10.5.1813–14.7.1826 ja daatumita. KM EKLA, B 105: 696–728 [fotokoopiad]; KM EKLA, koopiad 219: 1 [masinakirjakoopiad]; Läti Akadeemiline Raamatukogu Riias, f. 25, Ms. 1112 [originaalid].
- Bromlej, Jurij 1981.** Sovremennye problemy étnografii (očerki teorii i istorii). Moskva: Nauka.
- Buttmann, Philipp 1805.** Griechische Grammatik. Dritte, durchaus vermehrte und umgearbeitete Ausgabe. Berlin: Myliussische Buchhandlung.
- Duličenko, Aleksandr 1981.** Slavjanskije literaturnye mikrojazyki. Voprosy formirovanija i razvitija. Tallin: Valgus.
- [Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi otsus 28. 6. 1950 Õpetatud Eesti Seltsi likvideerimise kohta.]** Eesti Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarhiiv, f. 1, n. 1, s. 196, l. 279, 283.
- Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogu päevaraamat 1936.** KM AR.
- Ehasalu jt. 1997** = Ehasalu, Epp, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6. Tartu: Tartu Ülikool.
- Ehstnische Fabeln. Erste Sammlung 1817.** – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 8, S. 120–142.
- ENE 1987** = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 2. Tallinn: Valgus.
- Erelt, Tiiu 1995.** Eesti ortograafia. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Tiiu 1999.** Eesti ortograafia. Kolmas, täiendatud trükk. Eesti Keele Sihtasutus.
- EVRT 2000** = Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv.

- Faehlmann, Friedrich Robert [1842a].** [Eesti keele lektorikursuse avaloeng]. KM EKLA, f. 192, m. A 170: 7.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1842b.** Mein Streit mit Nolcken und Liphart. – Naaber, V., August Traat (toim.) 1982. Talurahvaliikumine Eestis 1841.–1842. aastal. Dokumentide kogumik. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 240–253.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1842c.** Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen. Programm. Dorpat: H. Laakmann.
- Faehlmann; Friedrich Robert 1843.** Ueber die Flexion des Wortstammes in der estnischen Sprache. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 1, Heft 2. Dorpat, Leipzig: Fr. Severin, C. F. Köhler, S. 15–26.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1844a.** [Kõne Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul 18. jaanuaril 1844.] KM EKLA, f. 192, m. A 170: 23.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1844b.** Ueber die Declination der estnischen Nomina. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 1, Heft 3. Dorpat, Leipzig: C. J. Karow, C. F. Köhler, S. 17–61.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1848a.** [Kõne Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul 15. jaanuaril 1848.] KM EKLA, f. 192, m. A 170: 25.
- Anonymus [= Faehlmann, Friedrich Robert] 1848b.** Die Volksschrift: Leiwakorwikenne, I. KM EKLA, f. 192, m. A 170: 8; koopiad 58: 2.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1849a.** [Herr Pastor E. Ahrens kennt wohl...] – Das Inland 31.1., Nr. 5, Sp. 72–73.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1849b.** [Kõne Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul 19. jaanuaril 1849.] KM EKLA, f. 192, m. A 170: 11.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1852.** Ueber estnische Orthographie. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 2, Heft 4. Dorpat: Schünmann's Wittwe, C. Mattiesen, S. 51–71.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1938.** Kogutud luuletused. [Toim. Mart Lepik.] Tartu: K. Mattiesen.
- [Faehlmann, Friedrich Robert] 1959.** Muinaslugusid [Kalevipojast]. – Laugaste, Eduard, Erna Normann. Muistendid Kalevipojast. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk. 88–94.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1979.** Müütilised muistendid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Frey, Peter Heinrich von 1806.** Arropiddamisse ehk Arwamisse-Kunst. Katseks õppetud Eesti-Ma Rahwa heaks ja kassuks. Tartu: Krentsius.
- [Gehewe, Carl Heinrich Constantin] 1841.** Luggemisse Ramat laste kolitamisse tarwis. Eddimäne jaggio. Tartu: H. Laakmann.
- Generalversammlung der gelehrten Esthnischen Gesellschaft in Dorpat, am 15. Jan. 1848.** – Das Inland 26.1., Nr. 4, Sp. 69.
- Goebel, Christoph Friedemann Traugott 1842.** Chemische Analyse. – Kruse, Friedrich Karl Hermann 1842. Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements, zusammengestellt und historisch erläutert in einem Unterthänigsten Generalberichte über seine auf Allerhöchsten Befehl im Jahre 1839 ausgeführte Archäologische Untersuchungsreise [...]. Dorpat: H. Laakmann, Beilage F.
- Gottsched, Johann Christoph 1748.** Grundlegung einer Deutschen Sprachkunst, Nach den Mustern der besten Schriftsteller des vorigen und jetzigen Jahrhunderts abgefasst. Leipzig: Bernhard Christoph Breitkopf.

- Grünthal, Riho 1997.** Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. Castrenianumin toimitteita 51. Helsinki: [Helsingin yliopiston] suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Gutsclaff, Johannes 1998.** Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Toim. Marju Lepajõe, Jaak Peebo. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen praeceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Der Öhstnischen Sprache Liebhabern mitgetheilet. Reval: Adolph Simon.
- Gyarmathi, Sámuel 1799.** Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata, nec non vocabularia Tataricarum et Slavicarum cum Hungarica comparata. Gottingae: Dietrich.
- Habicht jt. 2000** = Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10. Tartu: Tartu University Press.
- Habicht, Külli 2003a.** Vana kirjakeele uurimine. – Erelt, Mati (toim.). Eesti keele uurimise analüüs. Emakeele Seltsi aastaraamat 48. 2002. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk. 135–165.
- Habicht, Külli 2003b.** Vana kirjakeele uurimisest Tartu Ülikoolis. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 171–210.
- Hansen, Heinrich August 1843.** Ueber v. Parrot's Versuch über Liwen, Lätten und Eesten. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1. Band, 2. Heft. Dorpat, Leipzig: Fr. Severin, C. F. Köhler, S. 53–62.
- Hasselblatt, Arnold, Gustav Otto 1889.** Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Dorpat: C. Mattiesen.
- Hasselblatt, Cornelius 1990.** Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 1. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- [Hasselblatt, Friedrich Wilhelm Anton, Ernst Wilhelm Woldemar Schultz] (toim.) 1847–1849.** Leiwakorwikenne ehk õppetussed ja juttustamised marahwa kassuks üllespantud. Vihik 1–12. Pernau: W. Borm.
- Hassinen, Sirje 1997.** Virolais-suomalainen simultaaninen kaksikielisyyys – kielten sekamuodot. Leksikaalised ja morfoloogised sekamuodot 1.10 – 2.6 ikäisen Markon kielessä. Licensiaatintyö. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen ja logopediaan laitos. [Käsikiri Oulu ülikooli soome ja lapi keele ja logopeedia kateedris.]
- Helk, Vello 1977.** Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 44. Odense.
- [Helle, Anton Thor] 1732.** Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica. II. Ein Vocabularium. III. Proverbia. IV. Aenigmata. V. Colloquia. Zuvörderst Denen, welche das Evangelium Christi der Ehstnischen Nation deutlich und verständlich zu predigen von

- Gott beruffen werden [...], Auf Gutbefinden des Herrn Autoris, mit einer Vorrede herausgegeben von Eberhard Gutsleff. Halle: Stephan Orban.
- Heller, Johann Friedrich 1822a.** Anmerkungen zum XIII. Heft dieser Beiträge. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 15, S. 74–124.
- Heller, Johann Friedrich 1822b.** Parallel-Anmerkungen zu den ehstn. Predigt-Dispositionen im XIII. Heft. S. 135–168. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 15, S. 130–149.
- Heller, Johann Friedrich 1822c.** Versuch über das Wesen und den Gebrauch der ehstn. Casen, besonders des sogenannten Nominativs, Genitivs und Accusativs. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 15, S. 1–42.
- Heller, Johann Friedrich 1823a.** Nachtrag zu dem Versuche über das Wesen und den Gebrauch der ehst. Casen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 16, S. 1–27.
- Heller, Johann Friedrich 1823b.** [Täiendused Hupeli sõnaraamatu juurde.] KM EKLA, f. 169, m. 36–37.
- Heller, Johann Friedrich [1842].** Estnisch-Deutsches Wörterbuch. [Koopia.] KM EKLA, f. 192, m. B 45.
- Heller, Johann Friedrich 1847.** Vertheidigung meiner Ansicht von dem Verbum Passivum und von den Hauptcasen in der estnischen Grammatik. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 2. Band, 1. Heft. Dorpat, Leipzig: C. J. Karow, C. F. Köhler, S. 23–45.
- [Heller, Johann Friedrich, Carl Gottfried Gustav Masing 1831.]** Wastse kirrikolaulo. [Tartu: J. C. Schünmann.]
- [Heller jt. 1822] = [Heller, Johann Friedrich, Peter Friedrich Bornwasser, Carl Gottfried Gustav Masing 1822].** Mattuse-laulo. [Tartu: J. C. Schünmann.]
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 45–66.
- Hennoste, Tiit, Triin Vihalemm 1999.** Võõrkeele suhtlusstrateegiad. – Akadeemia 11, lk. 1571–1607.
- Herder, Johann Gottfried 1772.** Abhandlung über den Ursprung der Sprache, welche den von der Königl. Academie der Wissenschaften für das Jahr 1770 gesetzten Preis erhalten hat. Auf Befehl der Academie herausgegeben. Berlin: Christian Friedrich Voß.
- Hermann, Karl August 1884a.** Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarvis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida kirja pannud Dr. K. A. Hermann. Tartu: Wilhelm Just.
- [Hermann, Karl August] 1884b.** Kas oskad hästi Eesti keelt? – Eesti Postimees nr. 12, 21.3., lk 1.
- Herr Pastor Ahrens und die estnische Gesellschaft 1848.** Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 2. Band, 2. Heft. Dorpat: C. J. Karow, S. 80–83.
- Hezel, Wilhelm Friedrich 1794.** Geist der Philosophie und Sprache der alten Welt.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton 1818.** Bemerkungen über Stahl's deutsch-estnische Postille. (Veranlaßt durch die im III. Heft der Beiträge pag. 169 unter № 12 aufgestellte Frage: Was für ehstnische Bücher sind auf Auftrag der Königin

Christina von Sweden erschienen?) – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, S. 77–87.

[Holter, Abram] 1818. 1. Eesti-Ma (ma) Rahwa (rahwa) Kalender, ehk Täht-Ramat (ramat) 1813 aasta peäle, pärrast meie Issanda Jesusse Kristusse sündimist. Tallinnas trükkitud Gresseli Kirjadega (kirjadega). 2. Kalender 1814 aasta peäle. 3. Kalender 1815 aasta peäle. Mollemad ka Gresseli kirjadega trükkitud. [Retsensioon.] – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, S. 98–110.

[Hoppius, Christian] 1715. Vorrede. – Die deutsche Vorrede aus dem Reval-ehstnischen Neuen Testamente vom Jahre 1715. Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 13 (1821), S. 94–122.

Hornung, Johann [1693]. Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Joh. Georg Wilcken.

Hueck, August Friedrich von Johann Heinrich Rosenplänterile 30.5.1840. KM EKLA, f. 192, m. A 135, l. 132–133.

Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Hartknoch.

Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: Steffenhagen.

Hurt, Jakob 1870. Piiblipühä kõne, mis Kalendritegijä 25. Mail ajastajal 1865 Rõngu kerikon pidi. – Tartu Kalender 1871. ajastaja pääle. Tartu: H. Laakmann, lk. 36–48.

Hurt, Jakob 1886. Püha kiri pannakse uue kirjutuswiisi järele ümber. – Postimees nr. 28, 5.7., lk. 1–2.

Ikola, Osmo 1983. Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. – Sananjalka. Suomen kielen seuran vuosikirja 25. Turku: Suomen kielen seura, s. 134–142.

Istorija Akademii Nauk SSSR 1964. Tom 2. Moskva, Leningrad: Nauka.

Ivič, Milka 1969. Keeleteaduse põhisuunad. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Jaanits jt. 2002 = Jaanits, Lembit, Toomas Karjahärm, Enn Tarvel, Evald Tõnisson 2002. Ajalugu. – Eesti Entsüklopeedia 11. Eesti. Üld. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk. 373–327.

Jahn, Friedrich Ludwig 1810. Deutsches Volksthum. Lübeck: Niemann.

Jakobson, Carl Robert 1869. Teadus ja seadus põllul. Esimene jagu. Neile põllumeestele, kes oma asju mõistuse najal tahawad toimetada. Peterburi: E. Pratz.

Jakobson, Carl Robert 1870. Kolm isamaa kõnet. Peterburi: E. Pratz.

Jakobson, Roman 1973. Functions of Language. – Allen, J. P. B., S. Pit Corder (toim.). Readings for Applied Linguistics. The Edinburgh Course in Applied Linguistics. Volume one. London: Oxford University Press, s. 53 – 57.

Jakoobi, Marian 1983. Lisandusi XVII sajandi eesti kirjavara ajaloole. – Keel ja Kirjandus 2, lk. 72–79.

Jannau, Heinrich Georg von 1819. Bemerkungen den Plan, unseren Ehsten eine Buchsprache zu geben – betreffend. EAA, f.1205, n. 1, s. 52, l. 38–39.

Jannau, Heinrich Georg von 1828. Ueber die Grund- und Ursprache der Ehsten und die Mittel zu einer allgemeinen ehstnischen Schriftsprache zu gelangen. Eine historisch, philologisch-critische Untersuchung, nebst kurzer Zusammenstellung, Vergleichung und Würdigung der Finnischen, Livischen, Reval-Ehstnischen und

- Dorpat-Ehstnischen Sprache. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 19, lk 1–218.
- [Jannau, Heinrich Johann von] 1786.** Geschichte der Sklaverey, und Charakter der Bauern in Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens.
- Jansen, Ea 1993.** Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. – Keel ja Kirjandus 5–6, lk. 239–303, 344–357.
- Jansen, Ea 2000.** Rahvuseks saamise raske tee. – Akadeemia 6, lk. 1155–1187.
- Jansen, Ea, Henn Saari 1999.** Kolm kohalikku keelt. – Viikberg, Jüri (toim.). Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk. 240–249.
- Jansen, Ea, Rein Ruutsoo 1999.** Venestamine Eestis. – Viikberg, Jüri (toim.). Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk. 540–560.
- Jarceva, V. 1972.** Sootnošenie territorial'nyh dialektov v raznyh istoričeskikh uslovijah. – Ėngel's iazykoznanie. Moskva: Nauka, s. 189–207.
- Jedlička, Alois 1976.** Problematika normy i kodifikacii literaturnogo jazyka v otnošenii k tipu literaturnogo jazyka. – Problemy normy v slavjanskijh literaturnykh jazykah v sinhronnom i diahronnom aspektah. Moskva: Nauka, s. 16–39.
- Jellinek, Max Hermann 1913.** Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung. 1. Halbband. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- [Jervitson, Andres] 1817.** [Retsensioon.] – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 8, S. 76–82.
- Johansen, Paul 1935.** Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatuist järglasist. – Eesti Kirjandus 10, lk. 433–436.
- Johansen, Paul 1959.** Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung 4, S. 523–532.
- Juslenius, Daniel 1745.** Suomalaisen sana-lugun coetus. Jumalan avulla, suurella työllä, pitkällä ajalla, monen neuvolla, Suomen kielen cunniaxi. Fennici lexici tentamen. Finsk orda-boks försök. Stockholm: Lars Salvius.
- [Jürgenson, Dietrich Heinrich] 1840.** Kirja-Kulutaja I. 1840. aastal. – [Jürgenson, Dietrich Heinrich] 1840. Teädaandminne. Tartu, lk. 3–8.
- Jürgenson, Dietrich Heinrich 1843–1844.** Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1. Band, 2. Heft (1843). Dorpat, Leipzig: Fr. Severin, C. F. Köhler, S. 40–52; 3. Heft (1844). Dorpat, Leipzig: C. J. Karow, C. F. Köhler, S. 61–73.
- [Jürgenson, Dietrich Heinrich] s.a.** [Täiendused Hupeli sõnaraamatu juurde.] KM EKLA, f. 192, m. A 74.
- Jürjo, Indrek 1989.** Prantsuse revolutsiooni mõjust ja retseptioonist Baltimaadel. – Akadeemia 4, lk. 825–849.
- Kansallinen elämäkerrasto 1934.** Osa 5. Porvoo: Werner Söderström OY.
- Kasik, Reet 1999.** Johdatus viron kielen tutkimukseen. Castrenianumin toimitteita 55. Helsinki: [Helsingin yliopiston] suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugriilainen Seura.
- Kask Arnold 1958.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti keeles. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 2. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

- Kask, Arnold 1962.** Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1963.** Jooni O. W. Masingu sõnavara-alasest tööst. – Emakeele Seltsi aastaraamat 9, 1963. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk. 126–129.
- Kask, Arnold 1966.** Esimesest eesti murdetekstide kogust. – Emakeele Seltsi aastaraamat 12, 1966. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 83–89.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I–II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised 16. Tallinn: Valgus.
- Kask, Arnold, Heli Laanekask 1987.** J. F. Helli eesti-saksa sõnaraamat. – Keel ja Kirjandus 8, lk. 468–479.
- Kask, Karin 1970.** Teatritegijad, alustajad. Eesti teatrilugu ∞ – 1917. Tallinn: Eesti Raamat.
- Keem, Hella 1970.** Tartu murde tekstid. Eesti murded III. Tallinn: Valgus.
- Keem, Hella 1998.** Johannes Gutsclaffi grammatika eesti keel ja Urvaste murrak. – Johannes Gutsclaff. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Toim. Marju Lepajõe, Jaak Peebo. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 317–332.
- Kelch, Christian 1695:** *Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denkwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes [...]*. Revall: Johann Mehner, Rudolphstadt: Heinrich Urban.
- Kettunen, Lauri 1955.** *Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen*. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.
- Kikas, Kristel 2002:** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula?* Toimetanud Valve-Liivi Kingisepp. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kingisepp, Valve-Liivi 1981.** *Slovarnyj sostav gazety O. V. Mazinga “Marahwa Näddala-Leht”*. Dissertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskijh nauk. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateeder. [Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.]
- Kingisepp, Valve-Liivi 1995:** Heinrich Stahli saksa-eesti sõnastiku tõlkevasteist. – Jaak Peebo (toim.). Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Tartu, lk. 40–47.
- Kingisepp jt. 1997 = Kingisepp, Valve-Liivi, Epp Ehasalu, Külli Habicht, Jaak Peebo 1997.** Vanimate eesti keele tekstide sõnavarast ja grammatilisest vormistikust. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 65–100.
- Kingisepp jt. 2002 = Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Habicht, Külli Prillop 2002.** Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kivastik, Mart 2002:** Märt Rask liigub Indrek Toome jälgedes. – Eesti Ekspress 21.11.2002.
- Kivimäe, Jüri 1975.** Teated eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus 4, lk. 197–207.
- Kivimäe, Jüri 1993.** Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. – Keel ja Kirjandus 7, lk. 388–398.
- Kivimäe, Jüri 1997.** Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus 5, lk. 315 – 326.

- Kivimäe, Jüri 2000.** Eestikeelsest trükisest anno 1525. – Eesti vanimad raamatud Tallinnas. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, lk. 13–35.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1814.** Ueber die Bildung und Ableitung der Wörter in der ehstnischen Sprache. Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 3, S. 1–46.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1816.** Eilfter Beitrag von ehstnischen Wörtern und Redensarten, zu Hupel's ehstnischen Wörterbuche. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 5, S. 89–131.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1817a.** Bemerkungen über die Declinations- und Casusformen der Ehstnischen Sprache. Reval: Johann Hermann Gressel.
- A. K. [= Knüpffer, Arnold Friedrich Johann] 1817b.** Fünfter Brief. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 9, S. 17–19.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1817c.** Litterarische Anzeige. – Revalsche Wöchentliche Nachrichten 8.1., Nr. 2 = Dörptsche Zeitung 24.1., Nr. 7.
- [Knüpffer, Arnold Friedrich Johann] 1817d.** Ueber die Bildung und Ableitung der Wörter in der ehstnischen Sprache. Fortsetzung der in dem 3ten Hefte dieser Beiträge von S. 1–46 befindlichen Abhandlung. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 8, S. 5–56.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1818a.** Anmerkungen zu dem siebenten Hefte dieser Beiträge. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, S. 47–77.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1818b.** Ueber misse, missest und misseks. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, S. 24–33.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann** Friedrich Robert Faehlmännile 15.3.1843. KM EKLA, f. 192, m. A 171: 28.
- Koit, Enn 1963.** Eesti keel ja saarte murre J. W. L. Luce kajastuses. – Keel ja Kirjandus 5, lk. 276–279.
- Kokla, Paul 1981.** Zum Problem einer einheitlichen Schriftsprache. – Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum Budapestini habitus 9.–15. Septembris 1975. Pars III. Budapest, p. 189–191.
- Kolbe, Ludwig Carl Friedrich 1832.** [Käsikirjalised täiendused O. W. Masingu nekroloogile.] KM EKLA, f. 192, m. A 172: 9.
- Koponen, Eino 1998.** Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- [Kreutzwald, Friedrich Reinhold] 1840.** Wina-katk. Üks tähhele pannemise wäärt jut, mis wanna ning noore rahwale juhhatusseks ja kassuks wälja on antud. Tartu: Lindworsi pärijad.
- [Kreutzwald, Friedrich Reinhold] 1843.** Sippelgas. Essimene jäggo. Wälja antud Maarahwa kele ja kirja koggoduse polest. Tartu: H. Laakmann.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1848.** Mittheilung über Volkslieder bei den im Pleskauschen Gouvernement angesiedelten Esten, nebst einer Beilage mit Liederproben. – Verhandlungen der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 2, Heft 2. Dorpat: C. J. Karow, S. 43–62. **Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1849.** Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on. Tullosaks ja õppetlikkuks aeawiteks Ma-rahwale 3. Tartu: H. Laakmann.

- Kreutwald, Friedrich Reinhold 1852.** Dr. Friedrich Robert Fählmann's Leben. – Verhandlungen der gelehrten Ehnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 2, Heft 4. Dorpat: Schünmann's Wittwe, C. Mattiesen, S. 4–50.
- Kreutwald, Friedrich Reinhold 1857–1861.** Kalevipoeg, eine Estnische Sage. Verdeutsch von C. Reinthal [und G. Schultz]. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 4, Heft 1 (1857), 2 (1858), 3 (1859), 4 (1859), S. 199–360, Band 5, Heft 1 (1860), S. 361–528, Heft 2–3 (1861), S. 529–735. Dorpat: H. Laakmann.
- Kreutwald, Friedrich Reinhold 1963.** Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kreutwald, Friedrich Reinhold.** Volkslieder von den Pleskauschen Esten. KM RO, ÖES, EK 141.
- Krikmann, Arvo 1996.** Piibel kui ütluste allikas. – Keel ja Kirjandus 5, lk. 289–301.
- Kruse, Friedrich Karl Hermann 1842.** Necrolivonica oder Alterthümer Liv-, Esth- und Curlands bis zur Einführung der Christlichen Religion in den Kaiserlich Russischen Ostsee-Gouvernements, zusammengestellt und historisch erläutert in einem Unterthänigsten Generalberichte über seine auf Allerhöchsten Befehl im Jahre 1839 ausgeführte Archäologische Untersuchungsreise [...]. Dorpat: H. Laakmann.
- Kruse, Friedrich Karl Hermann 1846.** Ur-Geschichte des Ehnischen Volksstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland überhaupt, bis zur Einführung der christlichen Religion. Moskau: Fr. Severin.
- Kusova, Rimma 1975:** Iogann Bediker i nemeckaja grammatičeskaja tradicija XVII–XVIII vekov. Ordžonikidze.
- Körber, Eduard Philipp 1827.** Palwusse Ramat, Wönno Kihhelkonna Pä kooli Laste Tullus wälja antu Wönno kerko Oppetaja läbbi. Tartu: J. C. Schünmann.
- Laanekask, Heli 1982.** O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – Keel ja Kirjandus 3, lk. 122–133.
- Laanekask, Heli 1983.** Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas “Beiträge”. – Keel ja Kirjandus 4, lk. 191–201.
- Laanekask, Heli 1984.** Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 11, lk. 679–685.
- Laanekask, Heli 1986.** O. W. Masingu vastulause A. J. Sjögrenile oma sõnaraamatu asjus. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 7. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk. 114–128.
- Laanekask, Heli 1988a.** Läänemeresoome keelte võrdlev-ajaloolise uurimise esimesi samme Eestis 19. sajandi esimesel kolmandikul. – Symposium 1988. Turku 30.8.–2.9.1988. Itämerensuomalaisen filologian symposiumi. Referaatit. [Turku: Turun yliopisto], s. 46–47.
- Laanekask, Heli 1988b.** Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – Keel ja Kirjandus 10, lk. 585–593.
- Laanekask, Heli 1989.** Vastse Testamendi ühe uusväljaande lugu. – 2. kirjakeele ajaloo päev. 250 aastat eestikeelset Piiblit. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Laanekask, Heli 1992.** Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi alguses. – Akadeemia 10, lk. 1172–1198.
- Laanekask, Heli 1998.** Tartu Eesti Õpetatud Seltsi tegevusest. Ettekanne Emakeele Seltsi koosolekul Tartus 5.4.1998. Käsikiri autori valduses.

- Laanekask, Heli 2001.** Ensimmäisen eteläviron kirjakielen loppuvaiheista. – Määttä, Niina, Helena Sulkala (toim.). Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivirantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti III. Suomen ja saamen kielen ja logopediaan laitoksen julkaisuja 20. Oulu: Oulun yliopisto 2001, s. 117–131.
- Laanekask, Heli 2003a.** Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Pajusalu, Karl, Jan Rahman (toim.). Õdagumeresoomõ hummogupiir'. Läänemeresoome idapiir. Võro Instituudi toimõndusõq 15. Võro: Võro Instituut', lk. 112–128.
- Laanekask, Heli 2003b.** Yksi kirjoittaja, monta kieltä: koodinvaihto Lydia Koidulan kirjeissä Friedrich Reinhold Kreutzwaldille. – Niit, Ellen, Ulla Palomäki (toim.). Lähivertailuja 11. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hirvensalon Rauhalan huvilassa 12.–13.5.2000. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 71. Turku, s. 47–67.
- Laanest, Arvo 1975.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Laur jt. 1997** = Laur, Mati, Ago Pajur, Tõnu Tannberg 1997. Eesti ajalugu II. Tallinn: Avita.
- Laur, Mati 1999.** Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- [Leetberg, Karl (toim.)] 1910–1911.** Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I–II. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Lehrberg, Aron Christian 1816.** Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Rußlands. St. Petersburg.
- Lenz jt. 1970** = Lenz, Wilhelm, Olaf Welding, Erik Amburger, Georg von Krusenstjern 1970. Deutschbaltisches biographisches Lexicon 1710–1960. Köln, Wien: Böhlau Verlag.
- Lepajõe, Marju 1998.** Johannes Gutsloff "Grammatilised vaatlused". – Johannes Gutsloff, Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Toim. Marju Lepajõe, Jaak Peebo. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu, lk. 283–316.
- Leppik, Lea 2001.** Rektor Ewers. Monograafia. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Lepik, Mart (toim.) 1936.** Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 4. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Lepik, Mart (toim.) 1962:** Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V. Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus 1867–1873. – Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ligi, Herbert 1988.** Õpetatud Eesti Selts 1938–1950. – Keel ja Kirjandus 8, lk. 449–459.
- Liiv, Otto 1934.** Lisandeid Eesti rahvakooli ajaloole 17. sajandi lõpul. – Eesti Kirjandus 5–7, lk. 219–233, 241–259, 311–331.
- Liivaku, Uno 1995.** Eesti raamatu lugu. [Tallinn]: Monokkel.
- Lill, Anne 1988.** Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1–2, lk 7–17, 90–102.
- Lipp, Martin 1907.** Masingite suguvõsa. Hariduse- ja perekonnaloosid uurimised. Tartu: Postimehe kirjastus.
- Lotman, Jurij, Boris Uspenskij 1975.** Spory o jazyke v načale XIX v. kak fakt ruskvoj kul'tury. – Trudy po ruskvoj i slavjanskvoj filologii XXIV: Literaturovedenie. Učenyje zapiski Tartuskogo Gosudarstvennogo Universiteta 358. Tartu, s. 168–322.

- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1813a.** Erster Beitrag von ehstnischen Wörtern und Redensarten wie sie auf der Insel Oesel gebräuchlich sind zu Hupels ehstnischem Wörterbuche. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 1, S. 24–53.
- D. v. L. [= Luce, Johann Wilhelm Ludwig von] 1813b.** Uus ABD ja luggemisse-Ramat. Perno-Linnas 1811. Trükkitud Gotthardt Markwardti jures. 130 S. (. (Preis, gebunden 60 Kop.) Vom Herrn Propst Berg. [Retsensioon.] – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 1, S. 1–7.
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1815a.** Ueber Stahl's Hand- und Hausbuch. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, S. 96–99.
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1815b.** Vorschlag zu einer ehstnischen Gesellschaft. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, S. 71–79.
- Luce jt. 1818** = Luce, Johann Wilhelm Ludwig von, August Heinrich Schmidt, Peter Heinrich von Frey, Hermann Johann Friedrich Harten, Carl Johann Friedrich von Mickwitz, Gottlieb Georg Heinrich Meder, Friedrich August Heinrich Schmidt, Samuel Christoph Gottlieb Gilzebach, August Gottfried Christoph Hildemann 1818. Statuten der ehstnischen Gesellschaft. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, S. 10–23.
- Lukas, Tõnis 1998.** Tartu toomhärrad 1224–1558. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lukas, Tõnis 2001.** Tartu vaimulike karjäärisedelid keskajal. – Akadeemia 9, lk. 1850 – 1874.
- Luther, Martin 1673.** Der kleine Catechismus, D. M. Luth. Den Einfältigen Eesten zum besten in ihre Spraache übersetzt, und in bekwehmen Format heraus gegeben. Reval: Adolph Simon.
- Lüdi, Georges 1987.** Les marques transcodiques: regards nouveaux sur le bilinguisme. – Lüdi, Georges (Red.). Devenir bilingue – parler bilingue. Actes du 2e colloque sur le bilinguisme, Université de Neuchâtel, 20 – 22 Septembre, 1984. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, s. 1–21.
- Malm, Jacob Johann 1870.** Die oberpalsche Freundschaft. Zweite Auflage. Reval: F. Wassermann.
- Ma-rahwa Kalender [1847]** = Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1848. Ajastaja päle [...]. Zwölfter Jahrgang. Bearbeitet von der gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu: J. C. Schünmanni läsk.
- Ma-rahwa Kalender [1856]** = Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1857 Ajastaja päle. Tartu: J. C. Schünmanni lesk ja C. Mattiesen.
- [Marpurg, Georg Gottfried] 1805.** Weikenne Oppetusse nink luggemisse Ramat Tartu ma-rahwa kooli laste tarbis. Tartoliin: M. G. Grentsius.
- Masing, Otto Wilhelm 1802** = O. W. Masingu tervituskõne Tartu ülikooli pidulikul taasavamiskoosolekul 22. aprillil 1802. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 10–13.
- a+b. [= Masing, Otto Wilhelm] 1815.** Sprach- und andere Bemerkungen über einige im ersten, zweiten und dritten Hefte dieser Beiträge enthaltenen ehstnischen Aufsätze, Worterklärungen u.s.w. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, S. 103–112.
- Masing, Otto Wilhelm 1816a.** Ehstnische Originalblätter für Deutsche. I Heft. Dorpat.

- a+b.** [= **Masing, Otto Wilhelm**] **1816b.** Sprach- und andere Bemerkungen über einige im ersten und zweiten Hefte dieser Beiträge enthaltenen ehstnischen Aufsätze. Uebersetzung des Manifestes aus Wilna vom 25sten December 1812., vom Herrn Consistorial-Assessor und Pastor von Frey. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 5, S. 37–50.
- Masing, Otto Wilhelm** **1817a.** Ankündigung. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 8, S. 161–166.
- M.** [= **Masing, Otto Wilhelm**] **1817b.** Ueber die sogenannten undeutschen Sprachen. – Neue Inländische Blätter 6.10.–13.10., Nr. 15, 16, 17.
- Masing, Otto Wilhelm** **1818a.** Ein Schreiben des Herrn Pastor Masing's zu Ecks an den Herausgeber. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, S. 33–47.
- Masing, Otto Wilhelm** **1818b.** Pühhapäwa Wahhe-luggemissed. Essimenne jaggu. Tartu: Schünmann.
- [**Masing, Otto Wilhelm**] **1822.** Teädused. – Marahwa Näddala-Leht 6.12., nr. 49.
- [**Masing, Otto Wilhelm**] **1823.** [Retsensioon.] Ostsee-Provinzen-Blatt 18.12.1823, nr 51, lk 437–439.
- Masing, Otto Wilhelm** [1824]. Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. [Dorpat: Schünmann.]
- Masing, Otto Wilhelm** [1831]. Propst Masing's zu Ecks Kurzer Entwurf zur Herausgabe eines Estn. Lexicons. KM EKLA, f.192, m. 314: 22.
- [**Masing, Otto Wilhelm** **1832.** Sõnaraamatu prooviätrükk]. KM EKLA, f. 192, m. 318, l. 170.
- Masing, Otto Wilhelm** Karl Gottlob Sonntagile. 61 kirja 27.3.1815–3.6.1827 ja daatumita. KM EKLA, B 105: 1–154 [fotokoopiad]; KM EKLA, koopiad 194: 1 [masinakirjakoopiad]; Läti Akadeemiline Raamatukogu Riias, f. 25, Ms. 1112 [originaalid].
- Masing, Otto Wilhelm** Karl Gottlob Sonntagile. 32 kirja 2.1.1818–15.11.1824. KM EKLA, C 105: 39–112 [fotokoopiad]; KM EKLA, koopiad 293: 1 [masinakirjakoopiad]; Läti Ajaloo Riigiarhiiv Riias, f. 6822, n. 1, s. 181 [originaalid].
- Masing, Uku** **1970.** Ühest C. Brendekeni registrimata trükisest. – Keel ja Kirjandus 12, lk. 737–742.
- Masing, Uku** **1999.** Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa.
- Miller, Voldemar** **1976.** Esimesed eesti raamatud. Tallinn: Eesti Raamat.
- Miller, Voldemar** **1978.** Esimesed trükitud raamatud (XVI – XVII sajand). – Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade. Tallinn: Valgus, lk. 20–31.
- Miller, Voldemar** **1978b.** Käsikirjaline raamat (XII–XVI sajand). – Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade. Tallinn: Valgus, lk. 15–20.
- Milroy, Lesley, Pieter Muysken (toim.)** **1995.** One speaker, two languages. Cross-disciplinary perspectives on code-switching. Cambridge: Cambridge University Press.
- [**Missiiv ühise eesti kirjakeele asjus** **1811**]. EAA, f. 1269, nim. 1, s. 302.
- Moritz, Friedrich Gottlieb** Karl Gottlob Sonntagile. Kirjad sept. 1803–20.6.1827. KM EKLA, koopiad 223–224.
- [**Moritz, Ludwig Wilhelm**] **1815.** Ueber die wechselseitige Annäherung der beiden ehstnischen Hauptdialekte, des revalschen und des dorptschen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, S. 56–70.

- Moritz, Ludwig Wilhelm** Karl Gottlob Sonntagile 3.9.1822. KM EKLA, B 105: 362–364 [fotokoopia]; KM EKLA, koopiad 222: 2, l. 29–30 [masinakirjakoopia]; Läti Akadeemiline Raamatukogu Riias, f. 25, Ms. 1112 [originaal].
- Moritz, Wilhelm Julius [1828–1829]**. Ehnstische Sprachlehre [J. S. F. Boubrigi loengute konspekt]. KM EKLA, f. 192, m. A 78.
- Mäesalu jt. 1997** = Mäesalu, Ain, Tõnis Lukas, Mati Laur, Tõnu Tannberg 1997. Eesti ajalugu I. Tallinn: Avita.
- Mägiste, Julius 1939**. Agenda Parva Brunsbergae M.DC.XXII. – Eesti Kirjandus 4, lk. 189–191.
- Mägiste, Julius 1970**. Vanhan kirjaviron kysymyksiä. Tutkielmia viron kirjakielen varhaisvaiheista 1200-luvulta 1500-luvun lopulle. Tietolipas 64. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mägiste, Julius 2000**. Estnisches etymologisches Wörterbuch III. 2. Auflage. Helsinki.
- Mäleto Jaan**. [Kaks autobiograafiat.] KM EKLA, f. 192, m. A 189: 21; f. 252, m. 29: 1.
- [Müller, G.] 1758**. Sammlung Rußischer Geschichte. 3. Band. St. Petersburg: Kaiserliche Academie der Wissenschaften.
- Naaber, V., August Traat (toim.) 1982**. Talurahvaliikumine Eestis 1841.–1842. aastal. Dokumentide kogumik. Tallinn: Eesti Raamat.
- Naber, Jaak 1989**. Koolid Rootsi riiki ühendatud Eesti alal (17. sajandi teine veerand–1710. aasta). – Laul, Endel (toim.). Eesti kooli ajalugu I. 13. sajandist 1860. aastateni. Tallinn: Valgus, lk. 108–185.
- Nachricht über die Stereotyp-Ausgabe der Ehnstischen Bibel. 1827**. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehnstischen Sprache 18, S. 34–41.
- Ncoko jt. 2000** = Ncoko, S. O. S., R. Osman, K. Cockcroft 2000. Codeswitching Among Multilingual Learners in Primary Schools in South Africa: An Exploratory Study. – International Journal of Bilingual Education and Bilingualism 3, s. 225–241.
- Nerius, Dieter 1967**. Untersuchungen zur Herausbildung einer nationalen Norm der deutschen Literatursprache im 18. Jahrhundert. Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag.
- Neus, Alexander Heinrich 1850–1852**. Ehnstische Volkslieder 1–3. Reval: Ehnstländische literärische Gesellschaft, Kluge und Ström.
- Noorte püüded 1905** = Noorte püüded. Üksikud mõtted meie oleviku kohta 1905. – Noor Eesti I. Tartu: „Kirjanduse Sõprade” kirjastus, lk. 3–19.
- Obščee jazykoznanie**. Formy suščestvovanija, funkcii, istorii jazyka 1970. Moskva: Nauka.
- Osnovy 1974** = Osnovy finno-ugorskogo jazykoznanija. Voprosy proishozhdenija i razvitija finno-ugorskih jazykov 1974. Moskva: Nauka.
- Pajusalu, Karl 1997**. Keskse perifeeria mõjust eesti keele tekkeloos. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikool, lk. 167–183.
- Pajusalu, Karl 1999a**. Eesti murded ja murderühmad. – Emakeele Seltsi aastaraamat 43. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk. 64–96.
- Pajusalu, Karl 1999b**. Etelä-Viron murremaisemat uudessa valaistuksessa. – Sananjalka. Suomen kielen seuran vuosikirja 41. Turku: Suomen kielen seura, s. 145–165.
- Pajusalu jt. 2002** = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2002. Eesti murded ja kohanimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Parbus, Ülo 1966:** Kirjakeelest, siirdekeelest ja murdekeelest. Emakeele Seltsi aastaraamat 12, 1966. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 3–14.
- Parrot, Johann Leonhard von 1839.** Versuch einer Entwicklung der Sprache, Abstammung, Geschichte, Mythologie und bürgerlichen Verhältnisse der Liwen, Lätten, Eesten; mit hinhlick auf einige benachbarte Ostseevölker, von den ältesten Zeiten bis zur Einführung des Christenthums. Berlin: Klemann.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 72. Tallinn: Emakeele Selts.
- Peebo, Jaak 1989.** Eestikeelse Piibli ühe eelkäija sõnavarast. – Keel ja Kirjandus 12, lk. 720–726.
- Peebo, Jaak 1995.** Indikatiivi kolmas pööre Johannes Gutsblaffil. – Peebo, Jaak (toim.). Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Tartu, lk. 116–129.
- Peebo, Jaak 1996.** Mis oli lõunaeesti keeles enne Wastset Testamenti? – Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26. – 27. aprill 1996. B. G. Forseliuse Seltsi toimetised 2. Tartu, lk. 21–36.
- Peebo, Jaak 2001.** Wastse Testamendi lugu. Eesti Keele Sihtasutus.
- Peégel', Juhan 1973.** Načal'nyi period éstonskoj žurnalistiki (1766–1857). Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni doktora filologičeskikh nauk. Moskva.
- Peterson, Christian Jakob [= Peterson, Kristian Jaak] 1821.** Das Charakteristische der Consonanten, mit besonderer Hinsicht auf die ehstnische Sprache. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 13, S. 86–93.
- Piibel 1739 = Piibli Ramat,** se on keik se Jummal Sanna, mis Pühhad Jummal Mehhed, kes pühha Waimo läbbi juhhatud, Wanna Seädusse Ramatusse Ebreja Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud, nüüd agga hopis, Jummal armo läbbi, meie Eesti-Ma Kele Essimest korda üllespandud, ja mitme sündsa salmiga ärraselletud [...]. Tallinn: Jakob Joan Köler.
- Piirimäe, Helmut 1984:** Kes asutas Forseliuse seminari? – Keel ja Kirjandus 12, lk. 725–731.
- Piirimäe, Helmut 1993.** The use of the Estonian language during the Swedish rule. – Aleksander Loit, Helmut Piirimäe (toim). Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16–18 Jahrhundert. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Stockholm: Centre for Baltic Studies, p. 367–382.
- Pilinskij, N. 1976.** Nekotorye osobennosti pazvitija norm ukrainskogo literaturnogo jazyka. – Problemy normy v slavjanskijh literaturnyh jazykah v sinhronnom i diahronnom aspektah. Moskva: Nauka, s. 163–172.
- Pöld, Toomas 1999.** Kullamaa katekismuse lugu. Tartu.
- Pöldmäe, Rudolf 1965.** Kirjasõna XVIII sajandi esimesel poolel. – Vinkel, Aarne (toim.). Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 178–204.
- Pöldmäe, Rudolf 1985a.** C. R. Jakobsoni teedest ja töödest. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pöldmäe, Rudolf 1985b.** Esimene eesti kirjandusloolane D. H. Jürgenson. – Keel ja Kirjandus 3–4, lk. 166–174, 227–233.
- Pöldmäe, Rudolf 1978.** Vanemuise selts ja teater 1865–1880. Eesti teatriajaloo vihikud. Tallinn: Eesti Teatriliit.

- Põldvee, Aivar 1989.** Paar rännakut eesti kirjandusloo koiduhämaruses. – Keel ja Kirjandus 9–10, lk. 552–557, 604–611.
- Põldvee, Aivar 2000.** [Harva leiab...]. – Keel ja Kirjandus 4, lk. 279–288.
- Päll, Peeter 2000.** Rahvaste ja keelte nimetuste õigekiri. – Kirjakeele teataja II. 1993–2000. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna soovitusel. Emakeele Selts, lk. 83–105.
- Raadik, Maire 2000.** Kaupade nimetamine. – Kirjakeele teataja II. 1993–2000. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna soovitusel. Emakeele Selts, lk. 115–121.
- Raag, Raimo 1995.** Keelevaidlused Läänemere ida- ja läänekaldal 17. sajandi lõpus. – Jaak Peebo (toim.). Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloo. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Tartu, lk. 145–163.
- Raag, Raimo 1999a.** Från allmogemål till nationalspråk. Språkvård och språkpolitik i Estland från 1857 till 1999. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Multiethnica Upsaliensia 12. Uppsala: Uppsala University.
- Raag, Raimo 1999b.** One plus one equals one: the forging of Standard Estonian. – International Journal of the Sociology of Language 139, p. 17–38.
- Raag, Raimo 2001.** Põhjaeestiliste ja lõunaeestiliste joonte vaheldumisest XVI sajandi ja XVII sajandi alguse lõunaeesti kirjakeeles. – Congressus nonus internationalis fenno-ugratarum 7.–13. 8. 2000 Tartu. Pars VI. Dissertationes sectionum: Linguistica III. Redegit: Tõnu Seilenthal. Curaverunt: Anu Nurk, Triinu Palo. Tartu, lk. 71–77.
- Rannut, Ülle 1989.** Esimene eesti piiblitõlge – 250. – Akadeemia 9, lk. 1897–1908.
- Raun, Alo 1937.** Õpetatud Eesti Seltsi 100-aastasest tööst keeleteaduse alal. – Eesti Keel 7/8, lk. 195–223.
- Raun, Alo, Andrus Saareste 1965.** Introduction to Estonian Linguistics. Ural-altaische Bibliothek XII. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Recke, Johann Friedrich von, Karl Eduard Napiersky 1827.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Erster Band. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.
- Recke, Johann Friedrich von, Karl Eduard Napiersky 1831.** Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Dritter Band. Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn.
- Reiman, Villem 1889.** Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Meie Piibli 150-aastase juubeli mälestuseks. Tartu: K. A. Hermann.
- Reiman, Villem 1890.** Das älteste Denkmal estnischen Schrifthums. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat: C. Mattiesen, S. 97–119.
- Reiman, Villem (toim.) 1891.** Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Mit einem Vorwort von Wilhelm Reiman, Pastor zu Klein St. Johannis, herausgegeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bei der Universität Dorpat. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 15. Dorpat: Schnakenburg.
- Reimo, Tiit 1989.** Virolaisen kirjan historian alkuvaiheista. – Viron varhaisinta kirjallisuutta ensimmäisen Raamatun ilmeistymiseen 1739. Näyttely 10.10.–12.11.1989. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto, s. 23–54.
- H [= Rosenplänter, Johann Heinrich] 1813a.** Zweiter Beitrag von ehstnischen Wörtern und Redensarten zu Hupels ehstnischem Wörterbuche, und zwar zum deutsch-ehstnischen Theile. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 1, S. 53–75.

- d. H. [= Rosenplänter, Johann Heinrich] 1813b.** Ueber die Nothwendigkeit sich eine genaue Kenntniß der ehstnischen Sprache zu verschaffen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 2, S. 1–15.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813c.** Vorrede. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 1, S. III–VIII.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813d.** Vorrede. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 2, S. [III–IV].
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813–1832.** Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 1–20. [Rosenplänterile kuulunud eksemplar käsikirjaliste täiendustega.] KM AR.
- d. H. [= Rosenplänter, Johann Heinrich] 1814.** Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 3, S. 53–89.
- d. H. [= Rosenplänter, Johann Heinrich] 1815.** ABD nink weikenne luggemisse ramat Tarto ma rahwa tullus (.) Keiserlikko Tarto sure koli ramato kohto lubbaga. Tartolinan, trükkitu nink müvva M. G. Grentsiusse man 1814. 16 S. 8. [Retsensioon.] – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, S. 100–102.
- d. H. [= Rosenplänter, Johann Heinrich] 1816.** Ueber zwei Bücher von Rossinius. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 5, S. 13–36.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1817a.** Deutsch-ehstnisches Wörterbuch. Nach dem Bauerschen deutsch-lateinischen verfaßt. Theil 1–5. KM EKLA, f.192, m. B 47.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1817b.** Vorrede. Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 7, S. III–VIII.
- [Rosenplänter, Johann Heinrich] 1818a.** Kurze Charakteristik der Tschudischen Völker. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 10, S. 13–60.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1818b.** Vorrede. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 10, S. V–IX.
- Rosenplänter, Johann Heinrich [1820].** Kirjutusse-lehhed mis Juhh. Henr. Rosenplänter kirjutand. Perno-linnas Jõulo-kuul 1818mal aastal. Graviert und gedruckt von D. Heinz in Reval.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1821.** Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 13, S. 47–73.
- d. H. [= Rosenplänter, Johann Heinrich] 1822a.** Die allgemeine Schriftsprache und der dorptsche Dialect. Ein Beitrag zur richtigen Beurtheilung ihrer Verschiedenheit. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 14, S. 131–145.
- d. H. [= Rosenplänter, Johann Heinrich] 1822b.** Jutlus mis Priusse kulutamisse päwal 12nemaal Martsil 1820, pidanud Otto Willem Masing. Tartus 1820. Schünmanni kirjadega. 27 Seiten in 8. [Retsensioon.] – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 14, S. 163–199.
- d. H. [= Rosenplänter, Johann Heinrich] 1823 [1824!]a.** Pühhapäwa wahheluggemissed, mis Otto Willem Masing kirjutand ja wäljaandnud. Essimenne jaggu. Tartus 1818. Schünmanni kirjadega. II und 168 Seiten in 8. (von denen 8 Seiten das Sachregister einnimmt.) Preis: ungebunden 160 Kop. in Pappe gebunden 185 Kop. K. M. [Retsensioon.] – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 16, S. 54–88.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1823 [1824]b.** Vorrede. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 16, S. III–VII.

- Rosenplänter, Johann Heinrich 1824.** Materialien zu einem Synonymischen Wörterbuche der esthnischen Sprache. KM EKLA, f.192, m. A 144.
- d. H. [= Rosenplänter, Johann Heinrich] 1825a.** Ein Vorschlag, die Erlernung der Ehstnischen und Lettischen Sprache betreffend. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 17, S. 28–31.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1825b.** Vorrede. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 17, S.III–VI.
- d. H. [= Rosenplänter, Johann Heinrich] 1832.** Ueber einige Fehler der Aussprache, welche die Ehsten häufig machen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 20, S. 43–49.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1833.** Gegenbemerkungen und Bemerkungen, die ehstnische Sprache betreffend, von O. Wilh. Masing. Abgeschrieben und mit einem Vorworte vermehrt. Pernau. KM EKLA, f. 192, m. A 102, l. 1–15.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1834.** Zur Geschichte der estnischen Uebersetzung der Bauer-Verordnung vom J. 1819 aus der: Acte der Allerhöchstverordneten Commission zur Einführung der neuen Bauer-Verordnung, welche Acte den Titel hat: “Acta, die Bauer-Verordnung vom Jahre 1819 im Allgemeinen sowohl als auch die Uebersetzung derselben in den Bauersprachen betreffend. Entamirt den 17ten Novbr. 1819. No.14”, excerptirt von J. H. Rosenplänter. Pernau im Juli des Jahres 1834. KM EKLA, f. 192, m. A 68a; koopiad, m. 137:17.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1837.** Die auf die Probe Gestellten, oder O. W. Masing’s Verdienst um die Dorpat-esthnische Schriftsprache. Durch Original-Aufsätze und Anmerkungen zu ihnen bewiesen. KM EKLA, f. 192, m. A 129.
- Rosenplänter, Johann Heinrich s.a.** [Täiendused Hupeli grammatika ja sõnaraamatu juurde.] KM EKLA, f.192, m. A 3; m. A 153
- Rosenplänter, Johann Heinrich** Gustav Reinhold Georg von Rennenkampffile 21.3.1820. KM EKLA, f. 192, m. A 68b; koopiad 136: 12.
- Rosenplänter, Johann Heinrich** Karl Gottlob Sonntagile. 83 kirja 25.8.1807–7.7.1827. KM EKLA, koopiad 60 : 4.
- Ross, Eevi 1982.** Murdekeele rikkused ja kirjakeel. – Emakeele lätteil. III. Kogumik VEKSA kolmanda kultuuriseminari materjale. Tallinn: Perioodika, lk. 87–93.
- Ross, Kristiina 1995.** Verbivormide tõlkest esimeses eestikeelses täispiiblis (Ülemlaulu põhjal). – Peebo, Jaak (toim.). Läänemere rahvaste kirjakeele ajaloost. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1. Tartu, lk. 176 –189.
- Ross, Kristiina 1999.** Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. – Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära. Collegium Litterarum 11. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk. 9–30.
- Ross, Kristiina 2002.** Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõkeloole. – Keel ja Kirjandus 2, lk. 73–87.
- Rosshinius, Joachim 1898.** Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu nebst einem Anhang in das Südestnische übersetzter Kirchenlieder und Stücke der Agende mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman, Pastor zu Klein St. Johannis, mit Unterstützung des Herrn Grafen Berg auf Schloß Sagnitz herausgegeben von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Band 19. Jurjew (Dorpat): H. Laakmann.

- [Roth, Johann Philipp] 1814.** ABD nink weikenne luggemisse ramat Tarto ma rahwa tullus Keiserlikko Tarto sure koli ramato kohto lubbaga. Tarto-liin: M. G. Grentsius.
- Roth, Johann Philipp** Võru praostkonna pastoritele 19.3.1811. EAA, f. 1269, n. 1, s. 302, l. 2.
- Rätsep, Huno 1972.** Murretest keeleteoreetiku seisukohalt vaadatuna. – Kodumurre 10/11. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk. 3–12.
- Rätsep, Huno 1979.** 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. TRÜ ajaloo komisjoni materjalid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk. 27–42.
- Rätsep, Huno 1987.** Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus 12, lk. 709–715.
- Rätsep, Huno 1989.** Eesti keele tekkimise lugu. – Akadeemia 7, lk. 1503–1524.
- Rätsep, Huno 2002.** Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa.
- Saareste, Andrus 1923.** 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel 4–5/6, lk. 97–104, 136–149.
- Saareste, Andrus 1930.** Wanradt–Kõlli katekismuse keelest. – Eesti Keel 4/5, lk. 73–76.
- Saareste, Andrus 1931.** Kumb eesti murdeist soomele on lähem: põhjaeesti või lõunaeesti? – Eesti Kirjandus 1, lk. 29–44.
- Saareste, Andrus 1938.** Agenda Parva (1622) keelest. – Eesti Keel 7/8, lk. 196–213.
- Saareste, Andrus 1939a.** Agenda Parva (1622) keelest. Eesti Keele Arhiivi Toimetised 14. Tartu: Eesti Keele Arhiivi kirjastus.
- Saareste, Andrus 1939b.** Piibli keel ja rahvakeel. – Eesti Keel 7/8, lk. 174–226.
- Saareste, Andrus 1952.** Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti murde vahepiir. – Virittäjä, s. 292–307.
- Saari, Henn 1979.** Kirjakeele saatus 1. Vaade sajandile. – Keel ja Kirjandus 11–12, lk. 661–670, 712–723.
- Sajinovics, János 1770.** Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Hafinae: Regiae scientiarum societati.
- Schlözer, August Ludwig von 1771.** Allgemeine Nordische Geschichte. Aus den neuesten und besten Nordischen Schriftstellern und nach eigenen untersuchung beschrieben. Halle: Johann Justinus Gebauer.
- Schmidt, Wilhelm (toim.) 1969.** Geschichte der deutschen Sprache. Mit Texten und Übersetzungshilfen. Berlin: Volk und Wissen.
- Selirand, Jüri, Karl Siilivask 1996.** Eesti maast ja rahvast. Muinasajast maailmasõjani. Tallinn: Olion.
- Siimo, Epp 1977.** J. H. Rosenplänteri kiri ühise eesti kirjakeele asjus. – Keel ja Kirjandus 1, lk. 37–43.
- Siimo, Epp 1983.** Õpetatud Eesti Seltsi eelloost. – Keel ja Kirjandus 7–8, lk. 369–374, 441–446.
- Siilivask, Karl (toim.) 1982.** Tartu ülikooli ajalugu II. 1798–1918. Tallinn: Eesti Raamat.
- Siirak, Erna 1965.** Eesti kirjasõna Rootsi koloniaalvõimu perioodil (1629 – 1710). – Vinkel, Aarne (toim.). Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 107–160.
- Sirk, Väino 1984.** Üks episood võitluses ühise kirjakeele eest. – Keel ja Kirjandus 12, lk. 736–738.

- Sitzung der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat, am 4. März [1842].** – Das Inland 24.3.1842, Nr.12, Sp. 114–115.
- Sitzung der gelehrten Esthnischen Gesellschaft in Dorpat am 4. März [1848].** – Das Inland 15.3., Nr. 11, Sp. 222.
- Sjögren, Anders Johan** [Johann Philipp Krugile post 20.11.1831]. – Sjögren, Anders Johan. Kieli- ja kansantieteellisia konsepteja ja muistiinpanoja. Helsingin yliopiston kirjasto, Dö 16, 23.
- [Sonntag, Karl Gottlob] 1816.** Katekismus kristlikkust oppusset Liiwlandi sure Piiskoppi kohto polest wälja antu. Riga, Mitau: Peters, Steffenhagen.
- [Sonntag, Karl Gottlob] 1824.** Literärische Nachricht. – Ostsee-Provinzen-Blatt 6.10., Nr. 41.
- Sonntag, Karl Gottlob** Johann Heinrich Rosenplänterile. 93 kirja 13.11.1807–15.7.1827. KM EKLA, f.192, m. A 132; koopiad, m. 112.
- Sonntag, Karl Gottlob** Johann Philipp Rothile 24.2.1811. EAA, f. 1269, n. 1, s. 302, l. 1.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach/ auff Wolgemeinten Rath/ vnd Bittliches Ersuchen/ publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall/ Druckts Chr. Reusner der älter/ in Verlegung des Authoris. Maarjamaa taskuraamat 15. Brampton – Tartu 2000.
- Statut der gelehrten esthnischen Gesellschaft zu Dorpat 1839.** Dorpat: Lindfors.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich 1811.** [Vastus Liivimaa ülemkonsistooriumi algatatud ringküsitlusele eesti kirjakeelte tuleviku kohta.] EAA, f. 1269, n. 1, s. 302, l. 6–7.
- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1816.** Etwas über die ehstnische Poesie. Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 6, S. 11–38.
- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1817.** Auch etwas über die Vereinigung der beiden ehstnischen Dialecte. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 7, S. 9–32.
- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1818a.** Die Dorpat-ehstnischen Kalender von den Jahren 1796, 1797, 1800 bis 1809 incl. 1811, 1812, 1814, 1816 bis 1818 incl. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, S. 110–130.
- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1818b.** Recensionen. 1. Kalli Me-Pissara Kristusse Hawu Paest ehk üts lühhikenne Mannitsusse sõnna kiki Pühhide nink Pattatside wasta. 40 S. 8. 2. Pühha öddango söömaja Ramatukenne Issändä Jesusse lawwal käüjide tullus. 96 S. 8. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 10, S. 99–116.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich 1819.** Bemerkungen über den dörptisch-ehstnischen Katechismus. KM EKLA, f. 192, m. A 171: 11.
- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich ante 1825].** [Märgukiri eestisöbralikule publikule tartu keele kaitseks.] EAA, f. 1205, n. 1, s. 201, l. 13–19, 69–74.
- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1825.** Gibt es wirklich eine bestimmte und unbestimmte Declination in der ehstnischen Sprache, und sind wohl alle Vorschläge, die ehstnische orthographie betreffend, annehmbar? – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 17, S. 1–25.
- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1826.** Bemerkungen über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie von einem Freunde der ehstnischen Sprache. Pernau: J. G. Marquardt.

- Steingrüber, Wilhelm Friedrich 1827.** Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend, veranlaßt durch M. Heinrich Stahls Schriften, und dem das Ehstnische liebenden Publikum übergeben. Dorpat: Schünmann.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich 1832–1833.** Ehstnische Uebersetzung des Briefes an die Römer. KM EKLA, f. 192, m. A 171: 27.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich** Johann Heinrich Rosenplänterile. 5 kirja 16.11.1817–10.5.1824. KM EKLA, f. 192, m. A 135, l. 64–65, 70–75, 105–106; m. A 186: 4.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich** Karl Gottlob Sonntagile. 15 kirja 7.2.1806–18.10.1826. KM EKLA, koopiad 219: 2.
- [Steingrüberi autorsusega seotud materjale].** EAA, f. 205, nim.1, s. 201.
- [Steingrüberi käsikirju.]** EAA. f. 205, n. 1, s. 189–202.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich.** [Vastused Tartu Eesti Õpetatud Seltsi missiivides.] KM EKLA, f. 192, m. A 322, l. 28–34, 42–46, 104–110, 171–178, 181–182, 191–192, 234–237, 246–257. **Stieda, Ludwig 1878.** Karl Ernst von Baer. Eine biographische Skizze. Braunschweig: F. Vieweg.
- Strahlenberg, Philipp Johann von 1730.** Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia, In so weit Das Ganze Russische Reich mit Sibirien und des großen Tatarey in sich begriffet. Stockholm: in Verlegung des Autoris.
- Stråhlmann, Johann 1816.** Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen, mit Beziehung auf die Aehnlichkeit der finnischen Sprache mit der ungarischen, und einem Anhang von finnischen Idiotismen und Vergleichung der finnischen und ungarischen Etymologie, mit einem Auszuge in diesen Sprachen verwandter Wörter. St. Petersburg: M. C. Iversen.
- [Stråhlmann, Johann, Johann Heinrich Rosenplänter] 1815.** Bruchstück aus einer neuen finnischen Grammatik. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, S. 80–95.
- Süss, Wilhelm 1928.** Karl Morgenstern (1770–1852), eloquentiae, ll. Gr. et lat., antiquitatum, aesthetices et historiae litterarum atque artis p.p.o. simulque bibliothecae academicae praefectus. Ein kulturhistorischer Versuch. Dorpat: Mattiesen.
- Tannberg, Tõnu (toim.) 1998.** Tartu maa rahva Näddali-Leht: uurimusi ja allikmaterjale. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Kirjandusmuuseum.
- Tarvel, Enn 1971.** Gymnasium Derpatense 1583–1625. – Keel ja Kirjandus 11, lk. 673–677.
- [Tartu–Võru pastorite konvendi protokoll 13.6.1811].** EAA, f. 205, n. 1, s. 52, l. 21–22.
- Tasa, Toivo 1982.** Rosenplänter ja valgustusliikumine. – Keel ja Kirjandus 7, lk. 364–369.
- Tauli, Valter 1982.** Standardization of Estonian language. – Fenno-ugrica Suecana. Tidskrift för finsk-ugrisk forskning i Sverige 5. In honorem Bo Wickman 7 september 1982. Uppsala, s. 324–340.
- Tering, Arvo 1979.** Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsloffi kohta. – Keel ja Kirjandus 1, lk. 26–30.
- Toimik Uue Testamendi uue väljaande asjus lõuna-estis murdes 1818–1821.** EAA, f. 1269, n. 1, s. 306.
- Tomingas, Silva 1979.** Eduard Ahrens ja uus kirjaviis. – Keel ja Kirjandus 12, lk. 734–740.
- Traat, August 1980.** Vallakohus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tallinn: Eesti Raamat.

- Undusk, Jaan 1995.** Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdohhi printsiip. – Keel ja Kirjandus 9, lk. 557–587; 11, lk. 746–756.
- Uus Testament 1715** = Meije Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummala Ue Säduisse Sanna mis Pärast Issanda Jesusse Kristusse Sündmist pühast Ewangelistist ja Apostlist on ülleskirjotud, ja nüüd Ma Keel üllespantud Tallinnas. Tallinn: Johan Kristow Prendeken.
- Uuspöld, Ellen 1997.** Mõningaist liiasusnähtustest eesti keelekasutuses. – Keel ja Kirjandus 11, lk. 743–747.
- Vahtre, Lauri 1993.** Eesti kultuuri ajalugu. Lühiülevaade. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi kirjastus.
- Vahtre, Sulev 1994.** Eesti ajalugu. Kronoloogia. Tallinn: Olion.
- Valmet, Aino 1985.** Grammatikapeatükk Anton Thor Helle eesti keele õpetuses. – Eesti keelest mustlaskeeleni. Emakeele Seltsi aastaraamat 29. 1983. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 12–23.
- Valmet, Aino 1986.** Noomeni mitmusevormid J. Gutsloff'i grammatikas. – Keelest ja rahvaluulest. Emakeele Seltsi aastaraamat 30. 1984. Tallinn: Eesti Raamat, lk. 50–55.
- Wastne lauluraamat 1685** = Wastne Tarto Mah Keele Lauulo Rahmat, Kumman egga suhre, kah töiste Puha n. muh Saisusse Lauulo, sahwa lõitus [...]. Rija: Johann Georg Wilken.
- Wastne lauluraamat 1816** = Wastne Tarto-Ma-Kele Lauulo-Ramat. Tõine parrandetu trük. Riga-Liin: J. C. D. Müller.
- Wastne lauluraamat 1842** = Wastne Tarto-Ma-Kele Lauulo-Ramat. Riga: J. C. D. Müller.
- Wastne Testament 1686** = Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament, ehk Jummala Pöhä Sõnna, Kumb Perräst Issanda Jesusse Kristusse Sündmist põhist Ewangelistist nink Apostlist om ülleskirjotetu. Cum Gratia & Privilegio S. R. M. Sueciæ. Riga: Johann Georg Wilcken.
- Vater, Johann Severin 1801.** Versuch einer allgemeinen Sprachlehre. Mit einer Einleitung über den Begriff und Ursprung der Sprache und einem Anhang über die Anwendung der allgemeinen Sprachlehre auf die Grammatik einzelner Sprachen und auf Pasigraphie. Halle.
- Webermann, Otto Alexander 1978:** Studien zur volkstümlichen Aufklärung in Estland. Friedrich Gustav Arvelius (1753–1806). Bearbeitet und herausgegeben von Johann Dietrich von Petzold. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse, 3. Folge, Nr. 110. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Weinrauch, Uriel 1970.** Languages in contact. Findings and problems. With a Preface by André Martinet. Seventh Printing. The Hague – Paris: Mouton.
- Versammlung der Gesellschaft für Geschichte u. Alterthumskunde der Ostseeprovinzen zu Riga, den 12. März [1847].** – Das Inland 24.3.1847, Nr. 12, Sp. 262–263.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon Esthonicum Germanicum. Trükki toimetanud Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1864.** Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. Gelesen am 4. December 1863. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, VIIe Série. Tome VII, № 8. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Der Akademie am 26. August 1866 vorgelegt. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1873.** Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. 7. Band, 1. Heft. Dorpat, S. 57–80.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. Présenté le 13 Novembre 1873. St.-Pétersbourg: Académie Impériale des sciences.
- Wiik, Kalevi 1999.** Viron murteiden pohjois-etelä-rajaa Saaresten tutkimusten valossa. – Pajusalu, Karl, Tõnu Tender (toim.). Ödagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad. Võro Instituudi toimõtiiseq 6. Võro: Võro Instituut', lk. 115–125.
- Viies, Ants 1998.** Ajalugu ja rahvakultuur. – Viies, Ants, Ellen Vunder (toim.). Eesti rahvakultuur. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk. 47–62.
- Vinkel, Aarne (toim.) 1965.** Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vinkel, Aarne 1966.** Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.
- Wittram, Reinhard 1973.** Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918. Grundzüge und Durchblicke. Mit 7 Karten nebst Erläuterung von Heinrich Laakmann. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Õpetatud Eesti Selts [arhivaalid].** Eesti Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarhiiv, f. 2, n. 1.
- [Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosoleku protokoll 19. jaanuar 1843].** EAA, f. 2569, n. 1, s. 11.
- [Õpetatud Eesti Seltsi missiiv 1840–1841.]** KM EKLA, m. B 1: 28.
- Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXX. Liber saecularis.** Tartu 1938: Õpetatud Eesti Selts.
- Õpetatud Eesti Selts 1838–1938. Lühike tegevus-ülevaade.** Tartu, 1938: Õpetatud Eesti Selts.

Lühendeid

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

f. – fond

KM AR – Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu

KM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuurilooline arhiiv

KM RO – Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond

l. – leht

m. – mapp

n. – nimistu

Nr. – Nummer

p. – page

s. – sivu, stranitsa, säilik

S. – Seite

s. a. – sine anno

Sp. – Spalte

ÕES – Õpetatud Eesti Selts

RESÜMEE

Käesolev doktoriväitekiri “Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil” koosneb eessõnast, sissejuhatausest, kuueteistkümnest artiklist, peatükist “Väitekirjas käsitletud teemade ülevaade. Kokkuvõtteid ja järeldusi” ning väitekirjas kasutatud kirjanduse ja käsikirjaliste allikate loetelust.

Väitekirja põhieesmärk on tervikpildi loomine eesti kirjakeele ajaloo ja eesti keelekorraldusliku mõtte neljast esimesest sajandist, suhestades kirjakeele ajalugu Eesti ja eestlaste ajalooga, eesti keele sotsiokultuurilise arenguga ning Euroopa kultuurisuundumustega. Selline tervikpilt on üritatud luua väitekirja sissejuhatavas artiklis, kus eesti kirjakeele varasem ajalugu on jagatud eellooks ja viieks perioodiks, millest igauhest on püütud anda üksikasjalik ülevaade. Periodiseerimisel on arvesse võetud ühelt poolt nii eestikeelse kirjutatud sõna enda ajaloos aset leidnud protsesse ja tähtsündmusi, teiselt poolt aga ka mitmesuguseid ekstralingvalseid nähtusi (religioossed ja vaimsed suundumused, majanduslikud, poliitilised ja sotsiaalsed protsessid, mõjukad üksikisikud jm.).

Töösse koondatud varem avaldatud artiklid ei pretendeeri eesti kirjakeele varasema ajaloo ammendavale käsitlusele, vaid on pühendatud kirjakeele käekäigu üksikutele vähem uuritud või uut lähenemisnurka võimaldavatele lõikudele. Enamik artikleid uurib 19. sajandil aset leidnut, sest sellest perioodist leidub rohkesti uudset ja suhteliselt lihtsalt kättesaadavat materjali. Ka on 19. sajand oma ulatusliku keelekorralduspoleemikaga ja kirjakeele muutumisega praktiliselt kogu eesti keelekollektiivi omanduseks äärmiselt oluline kirjakeele edasise arengu seisukohalt. Kolmas põhjus, miks väitekirja artiklite enamik on pühendatud 19. sajandi temaatikale, on subjektiivne: väitekirja autori tööülesannete hulka on kuulunud selleaegsete eesti kultuuritegelaste vaimse pärandi publitseerimine ja lahtimõtestamine. Väitekirja meetodiks on kirjakeele arenguloo diakrooniline analüütiline kirjeldamine. Analüüsi puhul on abiks võetud sotsiolingvistika, kontaktlingvistika ning kultuuriloo mõistestikku ning lähenemisviise.

SUMMARY

This Doctor's Degree thesis titled "Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil" ("Formation and shaping of the Estonian literary language in the 16th–19th centuries") consists of the preface, introduction, sixteen articles, chapter titled "Väitekirjas käsitletud teemade ülevaade. Kokkuvõtteid ja järeldusi" ("Overview of the topics covered in the thesis. Conclusions and inferences") and list of the printed and manuscript sources used in the thesis.

The main objective of the thesis is to achieve a complete picture of history of the first four centuries of Estonian literary language and Estonian linguistic thought, relating this history of the literary language to the history of Estonia and Estonians, socio-cultural development of the Estonian language and European cultural trends. An attempt to create such a complete picture is made in the introductory article of the thesis where the author divides earlier history of Estonian literary language into pre-history and five periods, and for each of these the author tries to provide a detailed overview. The periodisation is carried out in view of, on the one hand, the processes and important events that took place in history of the Estonian literary language and, on the other hand, various extralingual phenomena (religious and spiritual events, economic, political and social processes, influential individuals, etc.).

The previously published articles assembled in the thesis do not claim to provide an exhaustive overview of earlier history of Estonian literary language, but are rather dedicated to certain aspects of the development of the literary languages that have been little researched or call for a new approach. Most of the articles cover the 19th century because that period provides plenty of novel and relatively easily available materials. In addition, the 19th century, with its extensive linguistic regulatory issues and evolution of the literary language to be acquired by practically the whole of the Estonian language collective, is extremely important from the viewpoint of the subsequent development of the literary language. The third reason why most of the articles in the thesis are dedicated to the issues of the 19th century is a subjective one: the author's work assignments have included publishing and comprehending the intellectual heritage of prominent Estonian cultural figures of that period. The method of the thesis is the diachronic analytical description of the development of the literary language. The analysis is aided by the usage of socio-linguistic, contact-linguistic and culturological concepts and approaches.

ELULOOKIRJELDUS

Heli Laanekask

Kodakondsus: Eesti
Sündinud 27. veebruaril 1950
Abielus, kaks last
Aadress: Suur kaar 60, Tartu 50405, Eesti
Telefon: 372 738 1983
e-post: heli.laanekask@oulu.fi

Haridus

1968 Tallinna 7. Keskkool
1973 Tartu Riiklik Ülikool (eesti keel ja kirjandus)
1992 filosoofiamagister (eesti filoloogia) Tartu Ülikoolis

Teenistuskäik

1966 Tallinna Linna Keskrajooni Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee sotsiaalkindlustuse osakonna raamatupidaja
1967 Tallinna raamatukaupluse “Areng” nooremütaja
1970 Tartu Linna Tööraha Saadikute Nõukogu Täitevkomitee siseasjade osakonna juures asuva valveteenistuse osakonna valvur
1971 Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri lepinguliste tööde laborant
1972 Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimise sektori laborant
1973 Tartu Riikliku Ülikooli kirjastusosakonna vanemtoimetaja
1973–1978 Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusajaloo sektori vanemlaborant
1977–1983 Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri õppeülesandetäitja
1978–1983 Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusajaloo sektori nooremteadur
1983 kirjastuse “Eesti Raamat” teaduslik toimetaja
1983–1991 Tartu (Riikliku) Ülikooli eesti keele kateedri õpetaja
1991–1997 Tartu Ülikooli eesti keele kateedri vanemõpetaja
1983–1992 Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia F. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonna teadur (osalise tööajaga)

1992–2000 Oulu Ülikooli soome ja saami keele ja logopeedia kateedri
erakorraline eesti keele lektor
1998–2003 doktoriõpe Tartu Ülikoolis
2000 – Oulu Ülikooli soome ja saami keele ja logopeedia kateedri
korraline eesti keele lektor

CURRICULUM VITAE

Heli Laanekask

Citizenship: Estonian
Date of birth: February 27th, 1950
Marital status: Married, two children
Address: Suur kaar 60, Tartu 50405, Estonia
Phone: +372 7381983
E-mail: heli.laanekask@oulu.fi

Education

1968 Tallinn 7th Secondary School
1973 Tartu State University (Estonian language and literature)
1992 Master's Degree in philosophy, University of Tartu (Estonian philology)

Employment

1966 City of Tallinn Central District's Executive Committee of the Council of Workers' Delegates, accountant at the social insurance department
1967 Areng, bookstore in Tallinn, junior salesperson
1970 City of Tartu's Executive Committee of the Council of Workers' Delegates, custodian at the guard service attached to the internal affairs department
1971 Tartu State University, contractual research assistant at the Chair of Estonian Language
1972 Estonian SSR's Academy of Sciences, research assistant in the linguistic research section at the Institute of Language and Literature
1973 Tartu State University, senior editor at the publishing department
1973–1978 Estonian SSR's Academy of Sciences, senior research assistant in the history of literature research section at the Institute of Language and Literature
1977–1983 Tartu State University, study task performer at the Chair of the Estonian Language

- 1978–1983 Estonian SSR’s Academy of Sciences, junior researcher in the history of literature research section at the Institute of Language and Literature
- 1983 Eesti Raamat Publishing House, scientific editor
- 1983–1991 Tartu (State) University, lecturer at the Chair of Estonian Language
- 1991–1997 University of Tartu, senior lecturer at the Chair of Estonian Language
- 1983–1992 Estonian (SSR’s) Academy of Sciences, part-time researcher at the manuscript department of the F. R. Kreutzwald Museum of Literature
- 1992–2000 Oulu University, Estonian language special lecturer at the Chair of the Finnish and Lappish Languages and Speech Therapy
- 1998–2003 University of Tartu, Doctor’s Degree studies
- 2000 – Oulu University, Estonian language regular lecturer at the Chair of the Finnish and Lappish Languages and Speech Therapy

**DISSERTATIONES PHILOLOGIAE ESTONICAE
UNIVERSITATIS TARTUENSIS**

1. **Ülle Viks.** Eesti keele klassifikatoorne morfoloogia. Tartu, 1994.
2. **Helmi Neetar.** Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes. Tartu, 1994.
3. **Ülo Valk.** Eesti rahvausu kuradi-kujutelm. Tartu, 1994.
4. **Arvo Eek.** Studies on quantity and stress in Estonian. Tartu, 1994.
5. **Reet Kasik.** Verbid ja verbaalsubstantiivid tänapäeva eesti keeles. Tartu, 1994.
6. **Silvi Vare.** Nimi- ja omadussõnatuletus tänapäeva eesti kirjakeeles. Tartu, 1994.
7. **Heiki-Jaan Kaalep.** Eesti keele ressursside loomine ja kasutamine keele- tehnoloogilises arendustöös. Tartu, 1998.
8. **Renate Pajusalu.** Deiktikud eesti keeles. Tartu, 1999.
9. **Vilja Oja.** Linguistic studies of Estonian colour terminology. Tartu, 2001.
10. **Küllü Habicht.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Tartu, 2001.
11. **Pire Teras.** Lõunaeesti vokaalisüsteem: Võru pikkade vokaalide kvaliteedi muutumine. Tartu, 2003.
12. **Merike Parve.** Välted lõunaeesti murretes. Tartu, 2003.
13. **Toomas Help.** Sõnakeskne keelemudel: Eesti regulaarne ja irregulaarne verb. Tartu, 2004